Ցեղասպանագիտական հանդես 9 (1), 2021
https://doi.org/10.51442/jgs.0018

ՔԵՄԱԼԱԿԱՆՆԵՐԻ ԻՐԱԿԱՆԱՑՐԱԾ ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ՓԱՄԲԱԿԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ (ՇԻՐԱԿԻ ՆԱՀԱՆԳ) ԸՍՏ ԱԿԱՆԱՏԵՍ-ՎԵՐԱՊՐԱԾՆԵՐԻ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ (1920 - 1921 թթ.)

Վազգեն Վ. Հախոյան
Ազգային պատկերասրահ, Հայաստան

Հոդվածում ներկայացվում են Փամբակի տարածքում քեմալականների 1920-1921 թթ. ցեղասպան քաղաքականության դրսևորումները: Հոդվածը հիմնված է վերապրողներից և ականատեսներից նրանց ժառանգների միջոցով մեզ հասած ընտանեկան հիշողությունների վերլուծության վրա: Բանավոր նյութերը ձեռք են բերվել ազգագրական և բանահավաքչական դաշտային հետազոտությունների ու դիտարկումների արդյունքում, նյութական մի շարք վկայություններ՝ հողամաքրման աշխատանքների միջոցով, օգտագործվել են արխիվային նյութեր, ժամանակի մամուլ, մասնագիտական գրականություն: Անդրադարձ է արվել հայ խաղաղ բնակչության նկատմամբ քեմալականների ցեղասպան գործողությունների ընթացքին, կոտորածների կազմակերպման ձևերին:

Բանալի բառեր՝ քեմալականներ, Փամբակ, Շիրակի նահանգ, Ալեքսանդրապոլ, Արևմտյան Հայաստան, Կարս, կոտորած, Հայոց ցեղասպանություն, ականատես, վերապրող, վկայություններ, հիշողություններ, դիմադրություն, չեզոք գոտի:

Հոդվածը ներկայացվել է 15.06.2020:
Ընդունվել է տպագրության 16.04.2021:
The article was submitted on 15.06.2020 and accepted for publication on 16.04.2021.
Статья поступила 15.06.2020 и была принята к публикации 16.04.2021.

Ինչպես հղել՝ Վազգեն Վ. Հախոյան, «Քեմալականների իրականացրած զանգվածային կոտորածները Փամբակի տարածքում (Շիրակի նահանգ) ըստ ականատես-վերապրածների ընտանեկան հիշողությունների (1920 - 1921 թթ.)», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 9, no. 1 (2021), 83-122:
How to cite: Vazgen V. Hakhoyan, “Mass Killings Implemented by the Kemalists in Pambak Area (Shirak Province) According to the Family Memories of Eyewitness-Survivors (1920-1921),” *Tseghaspanagitakan handes* 9, no. 1 (2021): 83-122.
Как ссылаться: Вазген В. Ахоян, Массовые погромы, осуществленные кемалистами в Памбакском районе (провинция Ширак) по семейным воспоминаниям очевидцев-выживших (1920-1921),” *Тсехаспанагитакан андес* 9, no. 1 (2021): 83-122.

Ներածություն

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմն իր ողբերգական հետևանքները թողեց Ալեքսանդրապոլի գավառում. այստեղ սրի քաշվեց հայ խաղաղ բնակչության մի մասը, մի զգալի հատվածն էլ դարձավ տարագիր: Չնայած թուրքական հրամանատարության խոստումներին՝ ապահովելու բնակչության կյանքի, պատվի և գույքի անձեռնմխելիությունը, քեմալականներն դաժան բարբարոսություններ իրականացրին Ալեքսանդրապոլի գավառում: Ալեքսանդրապոլի հեղկոմի անդամ Նահապետ Կուրղինյանն իր ցուցմունքներում հայտնում է. «Քաղաքը վեր է ածվել գերեզմանոցի» և «կարելի է ասել, որ մեզ մոտ գավառ այլևս գոյություն չունի»[1]:

Թուրքերը հայաթափում էին Հայաստանի Հանրապետության առավել հայաշատ գավառներից մեկը: Տեղացիների հետ կոտորվում էին 1915 թ. Մեծ եղեռնից փրկված բազմաթիվ գաղթականներ, ինչպես նաև 1920 թ. Վանանդի նահանգի կոտորածներից մազապուրծ եղած բազմահազար հայեր[2]:

Գրավելով Ալեքսանդրապոլը՝ թուրքերն անցնում են իրենց «հին գործին»: Ազգայնամոլ թուրք գեներալ Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի ղեկավարած զինուժի մասնակցությամբ գավառի տարբեր շրջաններում տեղի են ունենում զանգվածային կոտորածներ: Դրանցից անմասն չի մնում Փամբակի (Ղարաքիլիսայի գավառ)՝ Ջաջուռի լեռնանցքից (թամքոց) մինչև Նալբանդ կայարան հատվածի բնակչությունը: 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի՝ նոյեմբերի 18-ի զինադադարի համաձայն Նալբանդ կայարանից մինչև Համզաչիման[3] հայտարարվում է հայ-թուրքական «չեզոք գոտի», որը սակայն գտնվում էր թուրքերի վերահսկողության տակ[4]: Մինչև զինադադարը՝ նախորդ երեք օրերին, Փամբակի նշված հատվածում տեղի են ունենում անմարդկային գազանություններ: Փամբակի հովտում կոտորածները և այնուհետև բռնաճնշումները շարունակվել են Ալեքսանդրապոլի գավառի ռազմակալման ամբողջ ընթացքում (1920 թ. նոյեմբերի 6 - 1921 թ. ապրիլի 22):

Մեր կողմից Փամբակի տարածքում կատարված ազգագրական, բանահավաքչական ուսումնասիրությունները փաստում են երբևէ տեղի ունեցած սարսափելի կոտորածները: Կատարված դաժան իրողությունների մասին պատմությունները վերապրածներից և ականատեսներից անցել են նրանց ժառանգներին, որոնցից

---

1 Վարդան Փեհրիզյան, «Քեմալականների նվաճողական քաղաքականությունը Հայաստանում և Սովետական Ռուսաստանի դիրքը», *Բանբեր Երևանի համալսարանի* 2, no. 65 (1988), 96:

2 1920 թ. հոկտեմբերի վերջին քեմալական զորքը գրավում է Վանանդի (Կարսի) նահանգը: Նահանգի քրիստոնյա բնակչությունը ենթարկվում է կոտորածների և բռնագաղթի: Ջարդերից փրկվածների մի մասն էլ մատնվել է սովի: *Հայկական հարց հանրագիտարան* (Երևան, Հայկական հանրագիտարանի գլխ. Խմբագրություն, 1996), 178-181: Վանանդի նահանգը գտնվում էր Շիրակի նահանգի արևմուտքում, ուստի թուրքական հարձակման ժամանակ բնակչության որոշ մասը գաղթում է Շիրակի նահանգ:

3 Այժմ՝ Մարգահովիտ (Լոռու մարզ):

4 Կտրիճ Սարդարյան, «Համաշխարհային հեղափոխության արևելյան խաչմերուկում», *Գարուն* 4 (1990), 43:

էլ մենք գրանցել ենք նրանց հիշողությունները[5]: Խորհրդային տարիներին և, հատկապես, ստալինյան բռնապետության շրջանում, 1920 թ. տեղի ունեցածի ականատեսները և գաղթականները խուսափում էին խոսել կատարված չարիքների մասին: Ճիշտ է, նրանք հրապարակային չէին արտահայտվում, բայց պատմում էին իրենց հարազատներին, համագյուղացիներին: Այդ պատմությունները պատմում էին օդաներում[6], երբ հավաքվում էին ընկերներով, հարևաններով, քաղաքից[7] գալիս էր նաև աշուղ և մարդիկ մեղմում էին իրենց ցավերը[8]: Որոշներն էլ լռում էին՝ այդ դաժան օրերի հիշողություններով իրենց ժառանգներին «չծանրաբեռնելու» համար: 1960-ական թթ. ականատեսները սկսում են շարադրել նաև հուշագրություններ:

Թուրքերի վարքային դրսևորումները նախքան կոտորածները

Թուրքերը, որպես կանոն, մոլորեցնում էին բնակչությանը՝ նրանց բնաջնջելու համար օգտագործելով տարբեր խարդավանքներ: Ականատեսների վկայությունների համաձայն նրանք ամեն միջոց գործի էին դնում, որպեսզի կոտորածներից առաջ բնակչությանը կենտրոնացնեն մեկ վայրում. այդպես բազմաթիվ մարդիկ հայտնվում էին գյուղերի մեծ մարագներում[9], օդաներում, ապա կոտորվում կամ կենդանի այրվում էին: Այդպես են շատ դեպքերում առանձնացրել տղամարդկանց ու սպանել:

Ղալթախչի[10] գյուղում, որտեղ միայն տեղացիներից կոտորել են 2100 մարդ[11], կոտորածների առաջին օրը հայտարարել են, որ բնակիչները չվախենան և չփախչեն, որովհետև նրանք գործ ունեն «թուրքահայերի» հետ[12]: Հաջորդ օրը թուրքերը հայտարարել են գյուղի եկեղեցում[13] օգնություն բաժանելու մասին և որ ընտանիքից

---

5 Հավաքչական աշխատանքներն իրականացրել ենք 2007 թ. և շարունակում ենք մինչ օրս: Հիմնական բանախոսներն ականատես-վերապրածների ժառանգներն են՝ առաջին և երկրորդ սերնդի ներկայացուցիչները: Սակայն հոդվածում որպես բանասացի խոսք բերվում են սկզբնաղբյուրի գործառույթի դերը ստանձնած վերապրողների և ականատեսների հաղորդած տեղեկությունները, որոնք գրանցելու ժամանակ հանդես են գալիս որպես ընտանեկան հիշողության տարրեր: Մեր կարծիքով, այս կերպ ընթերցողի համար ավելի տեսանելի է դառնում բանավոր պատմության սկզբնաղբյուրային արժեքը: Վկայությունների մեծ մասը ձայնագրել ենք և գրի առել, դրանք պահվում են տողերիս հեղինակի անձնական արխիվում: Տե՛ս «Վերապրածների և ականատեսների ու նրանց բանավոր պատմությունները փոխանցած ժառանգների աղյուսակ ըստ գյուղերի»:

6 Գոմին կից սենյակ, հյուրասենյակ:

7 Աշուղները Փամբակի տարածք էին գալիս Ալեքսանդրապոլից (Լենինականից):

8 Բանասաց՝ Վոլոդյա Մկրտչյան (ծնվ. 1929 թ., Աղբուլաղ):

9 Գոմին կից, երբեմն հեռու շինություն, ձմռանը հարդ, անասնակեր պաշարելու կառույց:

10 Այժմ՝ Հարթագյուղ (Լոռու մարզ):

11 Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 114, ց. 2, գ. 27, թ. 85: Համեմատած Փամբակի տարածքի մյուս գյուղերի հետ այստեղ թվով առավել շատ կոտորածներն են արձանագրվել տեղի բնակիչների շրջանում:

12 Մկրտիչ Ներսիսյան, *Հայոց ցեղասպանության անհերքելի փաստաթղթեր* (Երևան, Գիտություն, 2005), 129:

13 Եկեղեցին կոչվել է Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ 1902 թ., դրանից առաջ՝ 1843-1902 թթ.՝ Սուրբ

որքան շատ անդամ գնա՝ այնքան շատ օգնություն կստանան. այդ է պատճառը, որ շատերը գնացել են երեխաների հետ: Այնուհետև ասկյարները եկեղեցու բակում դաժանորեն կոտորում են հավաքվածներին[14]:

Հնչել են նաև սպառնալիքներ. այսպես, օրինակ, ականատես Վարդան Աֆրիկյանը (ծնվ. 1855 թ., Ղալթախչի), որը 1920 թ. նոյեմբերի 17-ին Ղալթախչիից փախել էր Ղարաքիլիսա[15], վկայում է, որ թուրքերը նոյեմբերի 14-ին մտել են Ղալթախչի գյուղ՝ մեկ թնդանոթով և մեծ թվով գնդացիրներով: Բնակիչները նրանց դիմավորել են աղ ու հացով և առաջարկել զորքի համար ճաշ պատրաստել: Թուրքերը մերժել են, ասելով, որ կճաշեն հաջորդ օրը: Հաջորդ օրը մինչև մութն ընկնելը պաշարելով գյուղը՝ գյուղի ավագից պահանջել են հավաքել բոլոր գյուղացիներին և նույնիսկ երեխաներին, ծերերին ու կանանց իբր ցուցակագրելու համար, սպառնալով, որ ով չներկայանա կամ թաքնվի, կախաղան կբարձրացվի, իսկ նրանց տները հրի կմատնվեն[16]: Մեկ այլ դեպքում ասելով, թե իբր ժողով է լինելու և փաշան ուզում է նրանց հետ խոսել՝ Ղալթախչի գյուղում բնակչության մի մասին կենտրոնացրել են Գալստանց մարագում, մի մասին էլ Դալլաքանց օդայում և այլ տներում, որից հետո իրականացրել են կոտորածը[17]:

Աղբուլաղ[18] գյուղի տարբեր թաղամասերում նույնպես տարբեր միջոցներ են կիրառվել մարդկանց կոտորելու համար: Ասկյարները անցել են տնից տուն ու դուրս են բերել ժողովրդին: Մի թաղի բնակիչներին հավաքել են եկեղեցու բակում, իսկ մյուս թաղի բնակչությանը՝ Դուրգարենց կալում[19], հետո բոլորին միավորել են մի տեղ[20]: Ապա հայտարարել են, որ Աղբուլաղի բնակիչները և փախստականները՝ Կարսից և Ալեքսանդրապոլից[21], պետք է տարվեն Ալեքսանդրապոլ, որպեսզի հաշվառվեն, քանի որ նրանք արդեն թուրքահպատակ են: Այդպես մարդկանց կտրելով իրենց բնակավայրերից և մոլորեցնելով՝ լցրել են մարագները, կամ իբր

Ստեփանոս (տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 47 ց. 6, գ. 162, 164): Փամբակի տարածքի գյուղերում եկեղեցիները առավել հայտնի են որպես «ժամ», շատ դեպքերում բանասացները չեն հիշում անունները: Եկեղեցիների անունները ճշտվել են չափաբերական մատյանների ուսումնասիրությամբ: Եկեղեցիներն այժմ կիսավեր վիճակում են:

14 Բանասաց՝ Ավետիս Ավագյան (ծնվ. 1927 թ., Ղալթախչի), ականատես Հեղնար Ավագյանի (ծնվ. 1900 թ., Կարս) որդին:

15 Այժմ՝ Վանաձոր:

16 Ներսիսյան, *Հայոց ցեղասպանության անհերքելի փաստաթղթեր*, 129: «Ղալթախչի գիւղի կոտորածների մանրամասնութիւնները», *Յառաջ*, no. 254 (1920), 4:

17 Բանասաց՝ Լևոն Գաբրիելյան (ծնվ. 1949 թ.), ականատես Սիմոն Սիմոնյանի (ծնվ. 1906 թ., Ղալթախչի) որդին: Բանասացներ՝ Ավետիք Գալստյան (ծնվ. 1940 թ., Ղալթախչի), ականատես՝ Արեգ Աֆրիկյանի (ծնվ. 1905 թ., Ղալթախչի) որդին, Էմմա Գալստյան (ծնվ. 1953 թ., Լենինական), ականատեսի հարսը: Արեգ Աֆրիկյանը տեսել է ընտանիքի անդամների և համագյուղացիների սպանդը, ընտանիքի ինը երեխաներից հրաշքով փրկվել է միայն ինքը, քանի որ կանգնած է եղել մոր առջևում, թիկունքով ընկել է ու մնացել է դիակների տակ:

18 Այժմ՝ Լուսաղբյուր (Լոռու մարզ):

19 Հացահատիկը դիզելու, կալսելու, մաքրելու տեղ:

20 ՀՑԹԻ, թանգարանային ֆոնդեր, բաժին 8, ֆ.հ. 38:

21 Այժմ՝ Գյումրի:

Ալեքսանդրապոլ տանելու և հաշվառելու պատրվակով սայլերով ու ոտքով տարել ու կոտորել են Ջարդի ձորում[22]: Այդ մասին են անուղղակիորեն փաստում նաև Ջարդի ձորում սպանված մարդկանց ձեռքերի մեջ հայտնաբերված բանալիները[23]: Մեկ այլ ականատեսի վկայության համաձայն ասկյարները մտել են տները և հայտարարել, որ գնան ցուցակագրվեն գյուղի եկեղեցում[24] նպաստ ստանալու համար[25]: Ղարաբոյա[26] գյուղում նույնպես հայտարարել են օգնության մասին. Շուշանիկ Կուրղինյանի (ծնվ. 1890 թ., Ղարաբոյա) վկայության համաձայն՝ թուրքերը հայտարարել են, որ գյուղի եկեղեցում[27] «ադեզ ալյուր»[28] են բաժանելու: Նա երեխայի հետ գնացել է եկեղեցի[29]: Ղարաբոյա գյուղում՝ զորապետի հրամանով (որին մուդուր[30] էին կոչում) թուրքերը հայտնել են, որ տղամարդիկ գնան գյուղի եկեղեցին ու դպրոցը, իսկ կանանց խաբելով հայտնել են, որ սպանությունից խույս տալու նպատակով իրենց ափերի մեջ պետք է կնիք խփեն[31]:

Ղալթախչի, Ղարաբոյա և Աղբուլաղ գյուղերում այս հնարքները կիրառվել են մարդկանց կենտրոնացնելու, խմբավորելու և ոչնչացնելու նպատակով:

Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչությունը թուրքական վտանգի դեմ հանդիման մնում է անօգնական: Բախտի քմահաճույքին մնացած բնակչությունը ստիպված է լինում աղ ու հացով դիմավորել թշնամուն[32], ինչը, մեր կարծիքով, կարելի է համարել «ինքնապահպանության» դրսևորում, որովհետև դրանք իրականացվել են գյուղի ավագների ու քահանաների առաջնորդությամբ և բնակչությանը կոտորածից

---

22 Բանասաց՝ Հռիփսիկ Հարությունյան (ծնվ. 1926 թ., Աղբուլաղ), ականատես Սարիբեկ Հարությունյանի (ծնվ. 1875 թ., Աղբուլաղ) աղջիկը:
Ջարդի ձորը գտնվում է Գյումրիից մոտ 20 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևելք, Ջաջուռի լեռնանցքով դեպի ձախ: Փամբակի տարածքում այն անվանում են նաև Հզազի ձոր: 1920 թ. աշնանը թուրքերը այս ձորն են բերել ու զանգվածաբար գնդակահարել և սրախողխող արել Ալեքսանդրապոլից, մոտակա գյուղերից և Ղարաքիլիսայի գավառի գյուղերից բազմահազար խաղաղ բնակիչների: Ավելի մանրամասն տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 134:

23 Տե՛ս Արմենուհի Մխոյան, «Մոմավառություն՝ Գյումրիում. ցեղասպանության շարունակությունը տեղի է ունեցել նաև Շիրակ աշխարհում», https://armenpress.am/arm/news/803273, դիտվել է 16.10. 2020:

24 Եկեղեցին կոչվել է Սուրբ Աստվածածին (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 47, ց. 6, գ. 57):

25 ՀՑԹԻ, թանգարանային ֆոնդեր, բաժին 8, ֆ.հ. 38: Հայկանուշ Խանզադյանի (ծնվ. 1909 թ., Աղբուլաղ) վկայությունը:

26 Այժմ՝ Խնկոյան (Լոռու մարզ):

27 Եկեղեցին կոչվել է Սուրբ Աստվածածին (ՀԱԱ, ֆ. 47, ց. 6, գ. 177, 178):

28 Ըստ բանասացի՝ ալյուրի տեսակ, որ այն ժամանակ կոչվել է այդպես:

29 Բանասաց՝ Ջանիբեկ Մամիկոնի Հարությունյան (ծնվ. 1946 թ., Խնկոյան), ականատեսի թոռը:

30 *Մյուդյուր, մյուդիր*՝ թուրք պաշտոնյա, կառավարիչ, տեսուչ:

31 ՀՑԹԻ, թանգարանային ֆոնդեր, բաժին 8, ֆ.հ. 42: «Վերապրածի վկայություն» հուշագրող՝ Ժենյա Խաչատրյան (ծնվ. 1918 թ.), ականատես Վարդանուշ Խաչատրյանի (ծնվ. 1898 թ., Նալբանդ) դուստրը: Բանասաց՝ Սամվել Բաղասյան (ծնվ. 1972 թ., Խնկոյան), ականատես Հայկանուշ Բաղասյանի (ծնվ. 1895 թ.) թոռը:

32 Կարինե Ալեքսանյան, «Ալեքսանդրապոլի անկումը՝ Կարսի սցենար», http://nationalidea.am/articles.php?id=74, դիտվել է 15.10.2020:

փրկելու նպատակ են հետապնդել: Բացի այդ այս երևույթը նաև հայ բոլշևիկների ակտիվ քարոզչության հետևանքն էր: 1920 թ. աշնանը թուրքական մահաբեր արշավանքի օրերին Ալեքսանդրապոլի (և ոչ միայն) հայ բոլշևիկները պարտվողական բովանդակությամբ թռուցիկներ էին տարածում զինվորների և խուճապահար ժողովրդի մեջ. «Չկրակե՛ս, հայ աշխատավոր զինվո՛ր, եղբայրական թուրք բանակի վրա, նա քեզ բերում է ոչ թե ստրկություն, այլ ազատություն. նա գալիս է օգնելու քեզ քո սրբազան պայքարի մեջ»[33]: Բաքվում գտնվող ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի անդամների ստորագրությամբ «հույժ գաղտնի» տրվել էր քարոզչության հրահանգ՝ թիկունքում և ռազմական գոտիներում հնարավորության դեպքում նաև թռուցիկների միջոցով ծավալել լայն քարոզչություն: Ասվում էր, որ «Թուրքիան այլևս նախկին Թուրքիան չէ և Հայաստանի նկատմամբ ագրեսիվ նպատակներ չունի», «Քեմալական Թուրքիան Ռուսաստանի դաշնակիցն է, և պայքարում է իր ազգային ազատության համար» և այլն[34]:

Թշնամուն աղ ու հացով դիմավորելու դեպքեր ենք տեսնում նաև Ղարաքիլիսայի գավառում: Ինչպես նշվեց Ղալթախչի մտած թուրքերին դիմավորել են աղ ու հացով: Գյուղի ազդեցիկ մարդիկ քյոխվայի[35] նախաձեռնությամբ փաշային ընդառաջ են գնացել աղ ու հացով, սակայն թուրքերը խաղաղասիրության դրսևորում են ցույց տվել ընդամենը մեկ օր՝ հաջորդ օրն իրականացնելով սարսափելի կոտորած: Թուրք փաշային աղ ու հացով է դիմավորում նաև Ղալթախչի գյուղի քահանան՝ Տեր Գևորգը, որին թուրքերը տանում են իրենց հետ և սպանում, կոտորածի առաջին օրը քահանային և գյուղից երեք ազդեցիկ մարդկանց տանում են Փոքր Քափանակի[36] ուղղությամբ[37]:

Հայտնի է, որ Աղբուլաղ գյուղի քյոխվան մի քանի մարդկանց հետ աղ ու հացով գնացել էր թուրքերին ընդառաջ: Թուրք փաշան սրով խփել, աղն ու հացը թափել էր գետնին, իսկ քյոխվային սպանել[38]:

Ամփոփելով փաստենք, որ թուրքերի «նախապատրաստական գործողությունները» կոտորածներից առաջ նպատակաուղղված էին հայ խաղաղ բնակչության շրջանում թերևս «ապահովության զգացում» առաջացնելուն, որը կդյուրացներ անարգել բռնությունների գործադրումը:

---

33 Արարատ Հակոբյան, «Մի ամբաստանագիր Ալեքսանդրապոլի հեղկոմի խայտառակ գործերի մասին», *ՎԷՄ համահայկական հանդես* 1 (2015), 228-229:

34 Կտրիճ Սարդարյան, «Համաշխարհային հեղափոխության արևելյան խաչմերուկում», 20:

35 Գյուղապետ, տանուտեր:

36 Այժմ՝ Հովիտ (Շիրակի մարզ):

37 Բանասաց՝ Միշա Մինասյան (ծնվ. 1928 թ., Ղալթախչի), ականատես Գուրգեն Մինասյանի (ծնվ. 1903 թ., Ղալթախչի) որդին: Բանասաց՝ Լևոն Գաբրիելյան (Հարթագյուղ), ականատես Սիմոն Սիմոնյանի որդին: «Ղալթախչի գիւղի կոտորածների մանրամասնութիւնները», *Յառաջ*, no. 254 (1920), 4: Հիշատակվող ականատեսը նույն Վարդան Աֆրիկյանն է, որի վկայությունը հրատարակվել է ժամանակի մամուլում:

38 Մկրտիչ Խանզադյան, *Իմ հայրենի գյուղը՝ Փամբակի Լուսաղբյուրը* (Երևան, Հրազդան, 2000), 178: ՀՑԹԻ, թանգարանային ֆոնդեր, բաժին 8, ֆ.հ. 38:

Կոտորածների վայրերը և եղանակները

1920 թ. նոյեմբերի 15-ին թուրքերը երեք զորասյունով մտնում են Փամբակի տարածք. առաջին զորասյունը մտնում է Ղալթախչի, երկրորդը գնում է Ղարաբոյա, իսկ երրորդը՝ Աղբուլաղ[39]:

Ականատեսների վկայության համաձայն գյուղերում կոտորածները կազմակերպվել և իրականացվել են ինչպես կանոնավոր բանակի, այնպես էլ հրոսակախմբերի կողմից[40]: Ղարաբոյա գյուղում ասկյարների հետ միասին կոտորածներին մասնակցել է նաև «խուժանը»: Կանոնավոր զորքի կոտորածից հետո եկել է կատաղած խուժանը, որը սկսել է նորից կոտորել և զբաղվել սպանվածների խուզարկությամբ և թալանով[41]: Ղալթախչի գյուղում կոտորածներին մասնակցած ասկյարների մեջ շատ են եղել քրդեր, ինչպես նաև բանտերից ազատված հանցագործներ[42]: Աղբուլաղ գյուղում առանձին տների վրա հարձակվել են երկու-երեք զինված ասկյարներ և նույնիսկ հետագայում շատերի մեջ, որոնք անցել էին «չեզոք գոտին», կարծիք էր ստեղծվել, թե ողջ գյուղի բնակչությանը կոտորել են մի քանի ասկյար[43]: Կոտորածներին մասնակցել են նաև տարածաշրջանում բնակվող թուրքերը[44]:

Հայաստանի գրված մասերում ձեռք բերված հետախուզական տվյալների համաձայն «տաճկական զորքերը» զուտ «տաճկական տարրերից» չէին կազմված, այլ տեղաբնակ՝ Զարիշատի[45], Աղբաբայի[46] թուրքերից, մասնավորապես բանակի ձիավոր մասը[47]:

Գյուղերի մեծ մարագներում հայ բնակչությանը խաբեությամբ կենտրոնացնելուց հետո, որտեղ իբր նրանց պետք է հաշվառեին, թուրքերն իրականացնում են դաժան կոտորածներ: Դրանց առաջին զոհերը տղամարդիկ էին, որի նպատակը բնակչությանը դիմադրություն ցույց տալու հնարավորությունից զրկելն էր: Թուրքերը Ղալթախչի

---

39 Ներսիսյան, Հայոց ցեղասպանության անհերքելի փաստաթղթեր, 129:

40 Քեմալական բուն զորաբաժիններից բացի, բանակում գործում էին նաև երկու աշիրեթական գնդեր, ադրբեջանական հեծելազորի հարյուրյակ, լեզգիների հեծելագունդ և քրդական, թաթարական և թուրքական անկանոն հրոսակախմբեր: Յակոբ Տէր-Յակոբեան, *Հայաստանի վերջին աղէտը : Քէմալական արշաւանքը, Կարսի եւ Ալէքսանդրաբօլի անկումները, հայ բանակին քայքայումը, յարձակման եւ քայքայման պատճառները պալշէվիքեան տիրապետութիւնը: Անտիպ փաստաթուղթեր դիւանագիտական գրեր եւ բազմաթիւ պատկերներ* (Կ. Պոլիս, տպ. Մ. Տէր Սահակեան, 1921), 93:

41 Բանասաց՝ Սամվել Բադասյան (ծնվ. 1972 թ., Խնկոյան), ականատես Հայկանուշ Բադասյանի (ծնվ. 1895 թ.) թոռը:

42 Բանասաց՝ Ազատ Սահակյան (ծնվ. 1935 թ., Ղալթախչի), դեպքերի ժամանակակից Մեխակ Սահակյանի (ծնվ. 1888 թ., Ղալթախչի) որդին:

43 Բանասաց՝ Հռիփսիկ Հարությունյան (ծնվ. 1926 թ., Աղբուլաղ): Ականատես Սարիբեկ Հարությունյանի (ծնվ. 1875 թ., Աղբուլաղ) աղջիկը:

44 Բանասաց՝ Հռիփսիկ Հարությունյան:

45 Այժմ՝ Արփաչայ, քաղաք և շրջան Թուրքիայի հանրապետության Կարսի մարզում: Նաև Գրենադերսկոյե: Տեղի քուրդ բնակիչները անվանում են Զարուշադ:

46 Համապատասխանում է Ամասիայի և մասամբ Աշոցքի շրջաններին (Շիրակի մարզ):

47 ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 33, թ. 52:

գյուղում իբր ցուցակագրման համար հավաքված բնակիչներից առանձնացնում են բոլոր տղամարդկանց, բոլորից վերցնում են դանակները և դրամները, ապա 20 հոգանոց խմբերով յոթ ասկյարների ուղեկցությամբ տանում: Այնուհետև, չորսական մարդ մտցնում են տները և սվիններով խողխողում[48]:

Շատ են եղել մարդիկ, որոնք, չհավատալով գյուղի ավագին և չվստահելով թուրքերին, թաքնվել են մարագներում, հորերում, գաղտնի կացարաններում, դեզերի, փայտե ամբարների, մեծ սնդուկների մեջ և այլուր: Շատ դեպքերում թուրքերը հայտնաբերում են թաքստոցները և կոտորում մարդկանց: Շատերը մատնվում են երեխաների լացի ձայներից:[49] Մարագներում թաքնված կանայք երբեմն ստիպված խեղդամահ էին անում իրենց նորածին երեխաներին, որպեսզի չմատնվեին և երեխաների ձայներից ասկյարները չմտնեին մարագները: Ըստ ականատեսի՝ Անգին Ոսկանյանը (ծնվ. 1897 թ., Դուզքենդ[50]), խեղդելով իր երեխային, փրկում է բազմաթիվ այլ երեխաների (նրանց երդիկից հանելով) և 30 կնոջ կյանք[51]:

Թաքստոցները, որոնք հիմնականում չեն հայտնաբերվել թուրքերի կողմից, եղել են առանձին ջրհորների մեջ փորված փոքր կացարաններ[52]:

Հուշագրող Սարգիս Հարությունյանը (ծնվ. 1907 թ., Ղարալ[53]), որ Կարսի դեպքերի ականատեսն էր և տեսել էր թուրքական գազանությունները, տեղեկացնում է նաև Փամբակի երեք գյուղերի հրեշավոր կոտորածների մասին՝ նշելով, որ մոր՝ Հախոյանց գերդաստանից, Ղալթախչի գյուղում՝ սեփական տանը, դաժանաբար սպանվել են 19 հոգի: Իսկ իր ծննդավայրին (Ղարալին) հարևան Ղալթախչի, Ղարաբոյա, Աղբուլաղ գյուղերի կոտորածը բնութագրում է որպես գազանություն[54]:

Փամբակի տարածքում կոտորածների հիմնական զենքը հրացանի սվինն էր: Օրինակ, խոշոր կոտորածի վայրերից մեկում՝ Ջարդի ձորում, նույնպես մեծամասամբ սպանել են սառը զենքերով[55]: Գյուղերում խաղաղ բնակչությանը կոտորել են ամենայն դաժանությամբ. դիակները և ողջ մնացածները խոշտանգվել են, մասնատվել և գլխատվել: Մարդիկ ողջ-ողջ այրվել են մարագներում կամ կենդանի լցվել ջրհորները: Կոտորել են ինչպես առանձին տներում, այնպես էլ հավաքական մեծ ու փոքր մարագներում, ձորերում. բանասացների ձևակերպմամբ «թվանքի խշտիկով խշտկահարել են»[56]: Ինչպես Հայոց ցեղասպանության ժամանակ՝ Արևմտյան

---

48 «Ղալթախչի գիւղի կոտորածների մանրամասնութիւնները», *Յառաջ*, no. 254 (1920), 4:

49 Բանասաց՝ Միշա Մինասյան (Հարթագյուղ):

50 Այժմ՝ Ախուրյան (Շիրակի մարզ):

51 Բանասաց՝ Ավետիս Ավագյան (Հարթագյուղ), դեպքերի ականատես Հեղնար Ավագյանի որդին: Նաև բանասաց՝ Լորետա Ոսկանյան (ծնվ. 1957 թ., Հարթագյուղ), ականատես Անգին Ոսկանյանի թոռնուհին:

52 Բանասաց՝ Ժենյա Մկրտչյան (ծնվ. 1933 թ., Ղալթախչի):

53 Այժմ՝ Կաթնաջուր (Լոռու մարզ):

54 Սարգիս Հարությունյան, *Կյանքի ճանապարհ*, Երևան: Հուշագրություն է, հրատարակվել է ձեռագրի իրավունքով, որպես հուշանվեր, 26, 92:

55 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 134:

56 Բանասաց՝ Միշա Մինասյան (Հարթագյուղ):

Հայաստանում, 1920 թ. Շիրակի նահանգում նույնպես իրականացրել են ծիսական բռնություններ: Ծիսական բռնությունների ամենատարածված ձևերից էին զոհերի մարմինների խոշտանգումը, հատկապես վերջույթների անդամահատումը. ականջ կտրելը, աչք հանելը, սեռական օրգանների խեղումը և այլն, որոնք մեծ տարածում են ունեցել նաև Համիդյան և Ադանայի կոտորածների ժամանակ[57]: Ինչպես արդեն նշվեց, թուրքերը դաժանորեն կոտորել են հատկապես արական սեռի ներկայացուցիչներին: Թուրքերը Ղարաբոյա գյուղում հետապնդում էին անպաշտպան մարդկանց, առաջին հերթին՝ արական սեռի ներկայացուցիչներին. տղա երեխաներին մասնատում են՝ կտրում ոտքերը, ձեռքերը ու գլխատում[58]:

Հուշագրող Ֆիդայի Գրիգորյանը (ծնվ. 1908 թ., Ղալթախչի) իր ինքնակենսագրության մեջ ներկայացնում է Ղալթախչի գյուղում իր տեսած սարսափելի կոտորածները: Նա այլ մարդկանց հետ թաքստոցում էր, երբ թուրքերը մտնում են այնտեղ և սկսում սրախողխող անել անպաշտպան մարդկանց՝ խոշտանգելով, գլխատելով և թրատելով նրանց: Մզրախով[59] հարվածում էին վիրավորներին և մահացածներին: Հուշագիրը ողջ է մնում՝ դիակների տակ մնալով, սակայն, շատերի պես, ականջի հետևը և վզի շրջանում ստանում է սվինի հարվածներ: Կոտորածները դադարեցնելու հրամանից հետո Ֆիդային իրենց տանը հայտնաբերում է ընտանիքի անդամների դիակները[60]: Կոտորածից հետո թուրքերը հայտարարում են, որ այդ գյուղերի տարածքներն արդեն «Թուրքիա» են և իրենք կարող են անցնել Հայաստան, որը սկսվելու էր Ավդիբեկ[61] գյուղից. շատերը հեռանում են[62]:

Ականատեսների վկայության համաձայն՝ Ղարաբոյա գյուղում թուրքերն ընտրում էին տարողունակ մարագներ, որպեսզի շատ մարդ տեղավորվեր: Խաբեությամբ, իբր հաշվառելու նպատակով, կանանց և երեխաներին լցնում էին առանձին մարագները, տղամարդկանց՝ առանձին և կոտորում: Կանանց մեծ մասին կոտորում են գյուղի եկեղեցում[63]: Մարդկանց առանձնացնում էին նաև Աղբուլաղում: Գլխավոր

---

57 Առավել մանրամասն՝ Հասմիկ Գրիգորյան, *Զանգվածները և զանգվածային բռնությունները. Օսմանյան կայսրության մուսուլման բնակչության մասնակցությունը Հայոց ցեղասպանությանը* (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 2017), 126-132:

58 Բանասաց՝ Սամվել Բաղասյան (Խնկոյան), ականատես՝ Հայկանուշ Բաղասյանի (ծնվ. 1895 թ.) թոռը:

59 Նիզակ:

60 Պատի մեջ սարքած պահարանից վերցնում է Բասենի Հերթև գյուղից բերված իրենց տան սուրբը՝ «Խնկանոցների գիրքը» (ըստ բանասացի այդ գիրքը եղել է «Նարեկ»: Այժմ նրանց տան մոտ է գտնվում սուրբ Խնկանոցներ մատուռը), հասնում է Փամբակ գետի վտակներից Արտագետ գետը, սակայն թուրքերը բռնում են նրան: Ուզում են խլել գիրքը, նետեն սուլաղը (սառած գետի վրա անցք, որտեղից ջուր էին հանում), ինքը չի տալիս, ընկնում է սուլաղի վրա: Թուրքերը հայհոյում են, խփում, բայց չեն վնասում, ասելով, որ այդ իրենց՝ հայերի «ղորանն» է:

61 Այժմ՝ Ծաղկաբեր (Լոռու մարզ):

62 Բանասաց՝ Ազնիվ Աֆրիկյան (ծնվ. 1946 թ., Հարթագյուղ), ականատեսի հարսը: Բանասացը մեջբերումներ է անում հուշագրությունից: Հուշագրությունը գտնվում է բանասացի մոտ:
Ըստ զինադադարի համաձայնագրի, չեզոք գոտին սկսվելու էր ոչ թե Ավդիբեկից, այլ նրանից 11 կմ արևելք գտնվող Նալբանդ կայարանից:

63 Բանասաց՝ Վարդգես Սարիբեկյան (Խնկոյան):

հավաքատեղի Թոփչանց գոմից և բակից տղամարդկանց և պատանիներին առանձնացնում են կանանցից և երեխաներից, լցնում են Ղարագյոզյան Վարդանի և Մաթոսի գոմն ու մարագը ու այրում[64]:

Ղալթախչի գյուղում կոտորածի «մեծ շինությունը» Գալստանց մարագն է եղել[65]: Սակայն այդ գյուղերում կոտորածները այս մարագներով չեն սահմանափակվել. գյուղերի առանձին թաղամասերում բազմաթիվ մարագներ, գոմեր ու տներ են օգտագործվել ոճիրներն իրականացնելու համար: 1921 թ. լուսանկարները ներկայացնում են կոտորածի վայրերը՝ այն շինությունները, որտեղ պարզորոշ երևում են նաև զոհերի աճյունները և դիակները[66]:

Ականատես-վերապրող Սիմա Սարգսյանը (ծնվ. 1910 թ., Ղալթախչի) վկայում է, թե ինչպիսի դաժանությամբ էին թուրքերը ստուգում արդեն իսկ խոշտանգված դիակները Ղալթախչի գյուղում: Նա այդ ժամանակ դիակի տակ է եղել և աջ ոտքին ստացել սվինի երկու հարված: Շատերը կրկնակի սվինահարման ժամանակ մահացել են: Այս սարսափելի իրողության՝ սվինահարված դիակների կրկնակի և եռակի վերստուգումների և դիակների խեղման մասին պատմում են բազմաթիվ ականատեսներ[67]:

Ականատեսներից մեկի վկայության համաձայն՝ Ղալթախչի գյուղում կոտորածը շարունակվել է նաև մութն ընկնելուց հետո. թուրքերը կրակներ են վառել ու հայհոյանքներով կրկին սվինահարել վիրավորներին[68]:

Ականատես Վարդանուշ Խաչատրյանը (ծնվ. 1898 թ.), ում հղիության վերջին օրերն էին, նույնպես վկայում է, թե ինչպես են Ղարաբոյա գյուղում սվինահարել կանանց ու լցրել ձորը: Նա սահել է ձորը և մնացել դիակի տակ: Թուրքերի սվիններն անցել են իր վրա գտնվող դիակի տակից և երկու սանտիմետր խորությամբ ինը տեղից վիրավորել էին նրա թիկունքը: Առավոտյան լույսը բացվելուն պես ձորն են եկել հինգ թուրքեր և նորից սվինահարել դիակները ու վերադարձել գյուղ: Այս գործողությունները կրկնվել են երեք օր[69]:

Ականատես Սարիբեկ Հարությունյանի (ծնվ. 1875 թ., Աղբուլաղ) ողջ ընտանիքին թուրքերը կոտորում են Ջաջուռի լեռնանցքում գտնվող Հզազի ձորում: Նույն ճակատագրին են արժանանում նաև այս գյուղի մյուս բնակիչները, որոնց ասել էին, թե իբր տանում են Ալեքսանդրապոլ հաշվառելու. նրանց վերջին կանգառը Հզազի ձորն էր: Սարիբեկի կինը և երեխաները զոհ են գնում թուրքական դաժան կոտորածին: Նրան սվինահարում և նետում են գյուղի միջով հոսող առվակը, որտեղ երկար ժամանակ մնում է ուշաթափված: Ուշքի գալով՝ վազում է Ջարդի ձոր ու տեսնում

---

64 ՀՑԹԻ, թանգարանային ֆոնդեր, բաժին 8, ֆ.հ. 38:

65 Բանասաց՝ Ժենյա Մկրտչյան (Հարթագյուղ):

66 ՀԱԱ Կինոֆոտոֆոնո փաստաթղթերի մասնաճյուղ: Պոզիտիվ լուսանկարների ֆոնդ: Լուսանկարներ՝ p-30, p-31, p-248, «Ղալթախչի զոհեր, զոհերի վայրեր»:

67 Բանասաց՝ Լենա Թորոսյան (ծնվ. 1936 թ., Ղալթախչի), ականատեսի աղջիկը:

68 «Ղալթախչի գիւղի կոտորածների մանրամասնութիւները»:

69 ՀՑԹԻ, թանգարանային ֆոնդեր, բ.8, ֆ.հ.42:

բազմահազար «հոշոտված դիակներ»[70]: Հզազի ձորում թուրքերը կոտորել են նաև Տացու Աթաբեկի[71] ընտանիքից ութ կին ու տասներկու երեխա[72]:

Ջարդի ձորում սպանդը տեղի էր ունեցել գազանաբար: Ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Ղարաքիլիսայի Ամերիկյան կոմիտեի ներկայացուցիչ Չարլզ Գրանտը, ըստ որի Ջաջուռի լեռնանցքի գրեթե բարձունքին 200 ֆուտ տարածության վրա նրանք հանդիպում են մեծամասամբ երեխաների դիակների: Նրանք եկել էին եզրահանգման, որ դրանք մերձակա գյուղերի հայ բնակիչների դիակներ էին, որոնք մորթվել էին 3-4 ամիս առաջ: Զոհերի տեսանելի թիվը մոտավորապես 1200-1500 մարդ էր, որոնք, դատելով գտնված ընդամենը 200 փամփուշտների պարկուճներից, մեծամասամբ սպանվել էին սվիններով կամ այլ տեսակի սառը զենքերով, ինչը հաստատվում էր հատկանշական վերքերով: Օրինակ՝ կտրված կրծքեր, հղի կանանց ճեղքված որովայններ և այլն: Հատկանշական է եղել տղամարդկանց դիակների իսպառ բացակայությունը: Արական սեռի ամենատարիքով զոհը 14 տարեկան է եղել: Պարկուճների թուրքերեն վերատառությունները և փամփուշտների վրայի կիսալուսնի և աստղի նշանները կասկած չեն թողել, թե ովքեր են եղել մարդասպանները: Կոտորածի տեղում թափված փամփուշտների ուղիղ հավասար շարքը պարզ կերպով ցույց է տվել, որ կոտորածները կատարվել են ուսուցված, պատշաճ ղեկավարված զորաջոկատի կողմից[73]:

Նմանօրինակ փամփուշտների պարկուճներ, որոնց մասին վկայում է Չարլզ Գրանտը, հայտնաբերվեցին նաև Հարթագյուղում կատարված ուսումնասիրությունների ժամանակ: Մեր կողմից ուսումնասիրված մարագից, հացատան թոնրից և հարակից տարածքից[74] հայտնաբերվեցին մարդկային այրված ոսկորներ, գոտի, մատնոց և կրակված փամփուշտներ, ինչը խոսուն վկայություն էր խաղաղ բնակիչների նկատմամբ կատարված ոճիրի[75]:

Փամփուշտի պարկուճների ուսումնասիրություններից պարզ դարձավ, որ դրանք հիմնականում Օսմանյան կայսրության պատվերով թողարկված գերմանական արտադրության Mauser M1890 7,65x53 տրամաչափի հրացանի համար նախատեսված փամփուշտների պարկուճներ են[76]: Պարկուճների հետևի հատվածում պատկերված են թուրքական մահիկ ու աստղ և օսմանատառ գրություններ, օրինակ՝ «մաուզեր, 1328 հիջրա (1910 թ.)»: Կան այլ տրամաչափի 1909, 1914, 1915, 1918 թթ. թվագրվող պարկուճներ[77]:

---

70 Բանասաց՝ Հռիփսիկ Հարությունյան (Հարթագյուղ):

71 Աթաբեկ Խնկոյան, Խնկո Ապեր (ծնվ. 1870 թ., Ղարաբոյա):

72 Սերո Խանզադյան, *Հայրենապատում*, 1959-1981, Գիրք Գ (Երևան, Հայաստան, 1984), 334:

73 ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 134:

74 Ուսումնասիրության (պեղումների) է ենթարկվել Սիրան Հախոյանի (Սիրան աբա) ավերված տունը, որը կոտորածներից հետո այդպես էլ չի բնակեցվել, իսկ կինը հաստատվել է Թիֆլիսում:

75 Տե՛ս պատկեր 1:

76 ՀՑԹԻ գիտական ֆոնդեր, բաժին 64, ֆ.հ. 286, 287:

77 Տե՛ս պատկեր 2:

Ջարդի ձորը մերձակա գյուղերի բնակիչների վերջին հանգրվանը եղավ. ինչպես նշեցինք, շատերն անտեղյակ էին, թե ուր են գնում և ուր են տանում թուրքերն իրենց՝ հաշվառելու, թե՞ սպանելու: Մինչև օրս Ջարդի ձորից հայտնաբերվում են տարբեր մասունքներ, որոնք խոսում են պատմական այդ դեպքերի մասին[78]: Ջարդի ձորում սպանվածների մեջ շատ են եղել Աղբուլաղ գյուղի բնակիչները, նաև գաղթականներ[79]:

Կոտորածների վայրերում դիակների մեծ մասը ռազմակալման ողջ ընթացքում չեն թաղվել: Ջաջուռի լեռնանցքում և Փամբակի տարածքի նշված հատվածում լինում էին սաստիկ ձմեռներ, գարունը ուշ էր գալիս, ձյան բարձրությունը հասնում էր մինչև 1,5 մետրի: Ականատեսների հիշողությունների համաձայն ջարդերի ժամանակ՝ նոյեմբերի 15-ին, արդեն ձյուն էր եկել[80]: Հետևաբար դիակները մնացել են ձյան տակ, կացարաններում, կոտորածների այլ վայրերում: Գարնանը՝ ձնհալից հետո, դրանք տարաբնույթ հիվանդությունների պատճառ են դարձել՝ մնալով և նեխելով նաև տներում: Այն, որ տարածաշրջանում արդեն իսկ առկա էին բազմաթիվ վարակիչ և տարափոխիկ հիվանդություններ՝ խոլերա, բծավոր ու հետադարձ տիֆ, մալարիա և այլն, վկայում է հուշագրող Սարգիս Հարությունյանը[81]:

1921 թ. մայիսի 2-ի հեռագրով իջեցված հ.182 կարգադրությամբ հանձնարարվում է հուղարկավորել Ղալթախչի, Ղարաբոյա և Աղբուլաղ գյուղերում թուրքերի կողմից կոտորածի ենթարկված հայերի դիակները, իսկ հանձնաժողովի կողմից կատարված հաշվարկները և դիակների ուսումնասիրությունները փաստում են, որ սպանվածների 90 տոկոսը եղել են կանայք և երեխաներ և միայն 10 տոկոսը՝ տղամարդիկ: Դիակների վրա, որպես կանոն, եղել են 10-15-ից ավելի սրի հարվածներ, դիակների մի զգալի մասը գլխատված և դաժանաբար այլանդակված էր, ջարդի ենթարկվածների մի մասին այրել էին տներում[82]:

Միայն վերոհիշյալ գյուղերում տեղի բնակչության հետ միասին սրի են քաշվել նաև 7500 պատսպարված փախստականներ Կարսի և Ալեքսանդրապոլի շրջաններից, որոնք Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո եկել էին այստեղ[83]: Թուրք ասկյարներն առանձնակի դաժանությամբ են կոտորել Փամբակի տարածքում ապաստանած գաղթականներին: Ալաշկերտի 1915 թ. ջարդերից փրկված և Կարս գաղթած Եղո Ավետիսյանը (ծնվ. 1898 թ., Ալաշկերտ), ով մարմնի վրա ուներ 32 սվինի հարվածի հետքեր, հալածանքների է ենթարկվում նաև Ղալթախչի գյուղում՝ 1920 թ.: Նա տեսել էր, թե ինչպես են թուրքերը խոշտանգում, գլխատում, մասնատում գետնափոր հորերի մեջ թաքնված մարդկանց, որոնք գաղթել էին Կարսից[84]:

---

78 Արմենուհի Մխոյան, «Մոմավառություն՝ Գյումրիում. ցեղասպանության շարունակությունը տեղի է ունեցել նաև Շիրակ աշխարհում», https://armenpress.am/arm/news/803273 , դիտվել է 16.10. 2020:

79 Բանասաց՝ Հռիփսիկ Հարությունյան (Հարթագյուղ):

80 ՀՑԹԻ, թանգարանային ֆոնդեր, բաժին 8, ֆ.հ. 38:

81 Հարությունյան, 90:

82 ՀԱԱ, ֆ.114, ց.1, գ.124, թ.6, ֆ.114, ց.1, գ.131, թ.12:

83 Նույն տեղում: ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ.27, թ.86:

84 Բանասաց՝ Իշխան Ավետիսյան (ծնվ. 1937 թ., Ղալթախչի), ականատեսի որդին:

Կարսի կոտորածից փրկված Հեղնար Ավագյանը (ծնվ. 1900 թ., ամուսնացած է եղել Ուզունքիլիսա[85] գյուղում) վերստին ապրում է ցեղասպանության սարսափները Ղալթախչիում: Թուրքերը հայտարարել էին, թե իբր օգնություն են բաժանելու գյուղի եկեղեցում և եկեղեցի շտապող կնոջը ճանապարհին բռնել են, քաշել մազերից և սվինի յոթ հարված հասցրել: Նա ողջ է մնացել, մինչև մահ կրելով տառապանքի հետքերը[86]:

ՀԽՍՀ արտաքին գործերի նախարար Ասքանազ Մռավյանը հեռագրում է Բաքվում Հայաստանի ներկայացուցիչ Դովլաթովին՝ ներկայացնելով նաև կոտորված բնակչության թվերը: Այսպես, թուրքերը Ղալթախչի գյուղում կոտորել են 2100, Աղբուլաղում՝ 1186, Ղարաբոյայում՝ 1100 մարդ: Այս երեք գյուղում կոտորված բնակչության ընդհանուր թիվը կազմում է 4386 մարդ: Այսպիսով՝ միայն այս երեք գյուղերում տեղի բնակիչները և փախստականները միասին, սպանվել են 11886 մարդ [87]:

Խորհրդային Հայաստանի ներքին գործերի ժողկոմ Պողոս Մակինցյանը «Կոմունիստ» թերթի հետ զրույցում ներկայացնում է Ալեքսանդրապոլի և գավառի վիճակը. «Քաղաքն ավերված է: Ահա առաջին տպավորությունը, որ ստանում ես քաղաքից՝ թուրքերի գնալուց հետո: Գտնվել են մեծ կոտորածների հետքեր: Միայն Նալբանդ կայարանի մոտ ձորում[88], որտեղով ես անձամբ անցա ու տեսա, մոտ 3000 դիակներ կան»[89]:

Փրկված և ականատես բնակիչները նշել են թուրքական մի քանի զորամասերի և Ադրբեջանի հեծելազորի գազանությունների մասին[90]: Եվ ամենևին էլ պատահական չեն դեռևս 1920 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին մուսավաթական բանակի, մուսուլմանական մոլեռանդ խուժանի, թուրք սպաների հրամանատարությամբ իրականացված կոտորածները Արցախում. նույն ձեռագիրը, նույն վարքագիծը, նույն ցեղասպան դրսևորումները՝ տների հրկիզում, բնակչության կոտորած ու թալան: Շուշիում ավերել ու կրակի են մատնել հայերի տները, մորթել խաղաղ բնակչությանը, արյուն ու ավեր սփռել: Սրի են քաշվել հազարավոր տղամարդիկ, կանայք, ծերեր ու երեխաներ[91]:

---

85 Այժմ՝ Էսենյայլա, գյուղ Թուրքիայի Հանրապետության Կարսի մարզում, նախկին Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում:

86 Բանասաց՝ Ավետիս Ավագյան (Հարթագյուղ), ականատեսի որդին:

87 ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 27 թ. 86:

88 Մեր կարծիքով խոսքը նույնպես Ջարդի ձորի մասին է, որը գտնվում է Նալբանդ կայարանից արևմուտք, 15 կմ հեռավորության վրա: Թեև ականատեսը նշում է «Նալբանդ կայարանի մոտ ձորում», բայց մինչև Նալբանդ կայարանն այս ձորը մոտ է Ղալթախչի կայարանին: Շիրակամուտում բանահավաքչական ուսումնասիրություններից պարզ է դառնում, որ գյուղում տեղի են ունեցել մասնակի սպանություններ, բռնաճնշումներ, բռնաբարություններ, առևանգումներ, կողոպուտ, բայց ոչ այդ քանակի կոտորածներ: Այդ մասին են փաստում նաև մայիսի 4-ից 11-ը կոտորածների ենթարկված երեք գյուղերում՝ Ղալթախչի, Ղարաբոյա, Աղբուլաղ իրականացված թաղման աշխատանքները և դրանց հիման վրա կազմված ակտը: (ՀԱԱ, ֆ.114, ց. 2, գ.27, թ. 85:)

89 Թաթուլ Հակոբյան, *Հայացք Արարատից. Հայերը և թուրքերը: Պատերազմ, սառը պատերազմ, դիվանագիտություն* (Երևան, Անտարես, 2012), 117:

90 Նույն տեղում:

91 Համլետ Հարությունյան, «Շուշիի հայության կոտորածները (1919 թ. հունիս և 1920 թ. մարտ)»,

Թուրքերն ամեն ջանք գործադրում էին մարդկանց կենտրոնացնելու և առավել ծածուկ վայրերում զանգվածաբար կոտորելու համար. Շիրակի նահանգի տարբեր շրջաններում հետագա ուսումնասիրությունները փաստում են տարբեր ձորերում գազանաբար սպանված հազարավոր անմեղ մարդկանց մասին: Այդ ձորերից էին ոչ միայն վերն արդեն հիշատակված Հըզազի կամ Ջարդի ձորը, այլ նաև Ղուզղունի ձորը[92] և Ղարաբոյայի (Խնկոյանի) ձորը: Վերջինս գտնվում է Փամբակի տարածքում: Այս ձորում թուրքերի կողմից կոտորածները շարունակվել են երեք օր անընդմեջ: Կոտորածները դադարել են, երբ չորրորդ օրն առավոտյան ասկյարները թարգմանիչի հետ միասին գնացել են կոտորածի ձորը (Ղարաբոյա), որտեղ եղել են հիմնական սպանվածների դիակները և հայտարարել են, որ փաշայի հրամանով դադարեցվում են հայերի նկատմամբ բոլոր տեսակի գործողությունները[93]: Այսպես թուրքերը դադարեցրել են զանգվածային կոտորածները ռազմակալված տարածքներում, բայց գիշերները տների վրա գաղտնի հարձակումները շարունակվել են[94]:

Ազգային արխիվի լուսանկարները (1921 թ.) փաստում են նաև Նալբանդում իրականացված դաժան կոտորածի մասին. լուսանկարներում երևում է, թե ինչպես են զոհերին մինչև սպանելը կապել պարաններով[95]:

Քանի որ հաստատվել էր զինադադար և Նալբանդ կայարանը դարձել էր «չեզոք գոտի», սահմանագծում թուրքերը հետագայում որոշակի զսպվածություն են դրսևորում, չնայած այն հանգամանքին, որ չեզոք գոտին նույնպես գտնվում էր իրենց ենթակայության տակ:

Այսպիսով, կատարված ուսումնասիրությունները փաստում են, որ խաղաղ բնակչության կոտորածները եղել են նախապես պլանավորված և իրականացվել են ռազմական հրամանատարության կողմից հատուկ ընտրված վայրերում:

Ողջակիզում

1920-1921 թթ. թուրքական ռազմակալումից հետո կատարված դիտարկումները փաստում են, որ ջարդի ենթարկված երեք գյուղերի բնակիչների մի մասին այրել են տներում[96]:

Բանբեր հայագիտության 1, no. 7 (2015), 61-62:

92 Բանասաց՝ Մուքոյան Հասմիկ Խաչատուրի (ծնվ. 1936 թ., Թիֆլիս): Պատմությունը լսել է հորից՝ Խաչատուր Մուքայելի Հարոյանից (ծնվ. 1874 թ., Մ. Քափանակ):
Ղուզղունի ձորը գտնվում է Զրախլի (Ջրառատ, Շիրակի մարզ) և Խանվալի (1946 թ. Ծաղկասար: 1960-ական թվականներից ապաբնակեցվել է, ավերակները գտնվում են Ջրառատից 5 կմ հյուսիս-արևելք), գյուղերի միջև: 1920 թ. նոյեմբերին թուրքերը Մեծ Քափանակից և շրջակա գյուղերից փախչող բնակչությանը հետապնդում են, շրջապատում, լցնում են Ղուզղունի ձորը և դաժանաբար կոտորում:

93 ՀՑԹԻ, թանգարանային ֆոնդեր, բաժին 8, ֆ.հ. 42

94 Նույն տեղում:

95 Տե՛ս ՀԱԱ Կինոֆոտոֆոնո փաստաթղթերի մասնաճյուղ: Պոզիտիվ լուսանկարների ֆոնդ: Լուսանկարներ՝ p-235, p-243, p-245 Նալբանդի զոհերը: Տե՛ս պատկեր 3, p-243:

96 ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 27, թ. 85: Ըստ բանասացների մարդկանց այրել են ողջ-ողջ:

Ղալթախչի գյուղում թուրքերը նախօրոք հավաքված ժողովրդին լցնում են մարագներից մեկը, կողպում են դուռը, իսկ հետո շուրջը, պատերին ու երդիկին նավթ են լցնում ու կրակի տալիս: Վառվող գերաններն ընկնում են մարդկանց վրա[97]:

Ականատես Գուրգեն Մինասյանի վկայության համաձայն՝ Ղալթախչի գյուղում դիտավորյալ այրել են խոտի դեզերը և դրանցում թաքնված մարդիկ կրակի բաժին են դարձել[98]:

Ողջակիզման դեպքեր են արձանագրվել նաև հարևան գյուղերում: Ինչպես նշվեց, Աղբուլաղում՝ մարագում և գոմում այրել են տղամարդկանց ու պատանիներին:

Ղարաբոյայում թուրքերը հավաքել են խաղաղ բնակչությանը, լցրել գյուղի եկեղեցին, մի մասին էլ մարագներն ու այրել: Այդ հրեշավոր օրերի վկաները՝ Խաչատուր Հարությունյանը, Վարշամ Պողոսյանը, Վարդանուշ Խաչատրյանը, Հա-յաստան Պարոնյանը, Շուշանիկ Հարությունյանը փրկվել են զարհուրելի կոտորածից ու մարդկանց պատմել թուրքական չարագործության մասին[99]: Խնկոյանի (Ղարաբոյայի) եկեղեցին մինչև հիմա կրում է ցեղասպանության հետքերը՝ կրակված պատերով:

Ղարաբոյայի եկեղեցում է եղել Շուշանիկ Կուրղինյանը (ծնվ. 1890 թ., Ղարաբոյա), որը պատմում է, թե ինչպես են ժողովրդին այրել՝ նավթ լցնելով եկեղեցու տանիքին, պատուհաններին ու դռանը, և հետո սվինահարել եկեղեցում[100]: Հայկանուշ Բադաս-յանի վկայության համաձայն՝ փաշայի հրամանով այրել են գյուղի եկեղեցին, ուր նախօրոք հավաքվել էր գյուղի բնակչության մի մասը, ապա պատուհաններից կրակել: Հետո սկսել են սրախողխող անել: Դաժան ու վայրենի կոտորածի ժամանակ Հայկանուշը մնացել է դիակների տակ ու ողջ մնացել: Հետո տեսել է, թե ինչպես են

---

97 Բանասացներ՝ Հայաստան Մկրտչյան (ծնվ. 1936 թ., Ղալթախչի), ականատես Սիրուն Մկրտչյանի (ծնվ. 1910 թ., Ղալթախչի) աղջիկը: Նաև՝ Ժենյա Մկրտչյան (ծնվ. 1933 թ., Ղալթախչի), Սիրուն Մկրտչյանի հարսը:

98 Բանասաց՝ Միշա Մինասյան (Հարթագյուղ):

99 «Նահատակների հիշատակին», *Լուսարձակ* no. 51 (1990), 4:

100 Նա իր գրկում ունեցել է աղջիկ երեխա: Սպանդի ժամանակ կինը ծպտվում է երեխայի հետ, բայց նրանք ևս ստանում են սվինի բազմաթիվ հարվածներ, երեխան մահանում է: Շուշանիկն ութ տեղից սվինահարվելով, արյունաքամ վիճակով, վերցնում է երեխայի դիակը և շտապում մոտակա ձորը: Երեխային իջեցնում է ձորը, հանում է իր կոշիկները, դնում երեխայի գլխի տակ, այնուհետև մարմինը ծածկում շորով: Դուրս գալով ձորից հազիվ-հազ հասնում է մոտակա քիլարը (գյուղական տան մեջ բաժանմունք, որտեղ պահում էին կենսամթերքը), որտեղ գյուղի հասակավոր պապիկներից մեկը թաքցրած է լինում գյուղի երիտասարդ տղաներին: Նրանց մեջ է եղել նաև ամուսինը՝ Արմինակ Հովհաննիսյանը (ծնվ. 1889 թ., Ղարաբոյա): Մի կեպ բարձրանում է երդիկին և կանչում ամուսնուն՝ անունով: Ներսում խուճապ է սկսվում. մտածում են կինը ասկյարի հետ է, ասում են, որ Արմինակը դուրս գնա: Ամուսինը դուրս է գալիս, կնոջը քաշում է ներս: Շուշանիկի արյունահոսող վերքերը լվանում են մածնաջրով և փաթաթում շորերով: Գիշերը թաքստոցներից դուրս գալով ժողովրդի մի մասը գաղտնի ուղևորվում է Նալբանդ: Ճանապարհին, Թազագյուլի կոնդի մոտ, ըստ ականատեսի, ժողովրդին հանդիպում է Սեպուհը, որը լսելով կոտորածի մասին, մտրակում է նրանց (տղամարդկանց-Վ.Հ.) և ուղեկցողների հետ ձիերի գլուխները շուռ տալով գնում են դեպի Ղարաքիլիսա: Բանասաց՝ Ջանիբեկ Մամիկոնի Հարությունյան (ծնվ. 1946 թ. Խնկոյան), ականատեսի թոռը:
Կարսի նահանգապետ Ստեփան Ղորղանյանն իր հուշերում գրում է, որ Սեպուհը զինադադարի նախօրյակում անսպասելի ու հանկարծակի հարձակվում է Ջաջուռի բարձունքներում «տաճկաց առաջավոր զորամասերի վրա», սակայն պարտվում է: ՀԱԱ ֆ. 477, ց. 1, գ. 15, թ. 4, 5, 6:

Շիրակի դաշտից բազմահազար ժողովրդին զենքով ու բռնությամբ Ալեքսանդրապոլի ճամփով[101] քշելով բերել ու լցրել Ղարաբոյայի ձորը[102]:

Ականատեսի վկայության համաձայն, հրոսակներն Աղբուլաղ գյուղում բերում են դհոլ-զուռնան և մարագի խոտի մեջ թաքնված տղամարդկանց նվագի ուղեկցությամբ այրում են՝ նախապես շղթայելով նրանց պողպատե լարերով և նավթ լցնելով նրանց վրա: Թուրքերը չարախնդորեն հոհոռում են, հետո դհոլ-զուռնան տեղափոխում են այն գոմի և մարագի առջև, որտեղ այրվում էին մյուսները[103]:

Ծիսականացված այս վայրագություններն էլ ավելի զարհուրելի են դառնում այն պատճառով, որ ոճրագործները հրճվում էին իրենց «քաջագործություններով»: Մարդկանց այրելը և բռնություններին տոնական բնույթ հաղորդելը նորություն չէր թուրքերի համար. Արևմտյան Հայաստանի Վանի և Բիթլիսի նահանգներում լայնորեն տարածված էր ողջակիզումները նվագակցությամբ ու պարերով ուղեկցելը[104]: Թուրք հրոսակները փաշայի հրամանով կենդանի խաչում են Աղբուլաղի քահանա Մկրտիչ Տեր Մկրտչյանին, որը գյուղի ավագի հետ աղ ու հաց էր տարել նրանց դիմավորելու: Փաշան գլխատել էր գյուղի ավագին, իսկ քահանային, որ փախել էր, խաչելով էր պատժել ի սարսափ բոլորի[105]: Քահանային խաչել էին գոմի դռան վրա, ապա նավթ լցրել և այրել գոմն ու մարագը[106]: 1962 թ. գյուղի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցում գտնվող Տեր Մկրտչի գերեզմանի վերաբացումը փաստում է իրողությունը. նրա գանգի մեջ՝ ճակատի հատվածում, 23 սմ երկարությամբ գամ է մխված եղել[107]:

Խեղդամահություն ջրհորներում

Ոճրագործների վերաբերմունքը զոհերի նկատմամբ դրսևորվել է նաև կենդանի-կենդանի նրանց ջրհորները լցնելով և խեղդամահ անելով: Ղալթախչի գյուղի տարբեր թաղամասերում խուճապի ու վախի մատնված ժողովրդին հանել են տներից, լցրել են ջրհորները և փակել կափարիչները[108]: Այդ մասին է վկայում Ղալթախչի գյուղի բնակչության կոտորածի վերջին կենդանի վկա Արաքսի մայրիկը (ծնվ. 1904 թ., Ղալթախչի), որը փրկվել էր դաժան կոտորածից[109]:

---

101 Լեռնային ճանապարհ Խնկոյանից՝ Փամբակի լեռներով Շիրակի դաշտ:

102 Բանասաց՝ Սամվել Բաղասյան (Խնկոյան):

103 Մկրտիչ Խանզադյան, *Իմ հայրենի գյուղը՝ Փամբակի Լուսաղբյուրը*, 179:

104 Հասմիկ Գրիգորյան, *Զանգվածները և զանգվածային բռնությունները*, 13:

105 Բանասաց՝ Վոլոդյա Մկրտչյան (ծնվ. 1929 թ., Աղբուլաղ), պատմությունը լսել է հորից, ժամանակակցից՝ Սենիկ Մկրտչյանից (ծնվ. 1905 թ., Աղբուլաղ):

106 Մկրտիչ Խանզադյան, *Իմ հայրենի գյուղը՝ Փամբակի Լուսաղբյուրը*, 178:

107 Բանասաց՝ Վոլոդյա Մկրտչյան (Լուսաղբյուր): Բանասացը մեխը պահում է որպես «ընտանեկան մասունք»:

108 Բանասաց՝ Միշա Մինասյան (Հարթագյուղ):

109 https://www.youtube.com/watch?v=j2S6ZajMRT4&feature=share&fbclid=IwAR37TJiSbCLB7qCiKUmRK8RkJ1Vrw3YCT2p6A8HvLUjJ9rd-BwhFteEtA0, դիտվել է 20.12.2020:

Սաթենիկ Հախոյանը[110] պատմում է, թե ինչպես են թուրքերը Ղալթախչիում կոտորել մոր գերդաստանի անդամներին՝ ոմանց լցնելով ջրհորը: Մայրը՝ Վարսենիկ Գալոյանը (ծնվ. 1905 թ., Ղալթախչի), եղել է ջրհորը նետվածներից մեկը: Թուրքերը հսկա քարեր են նետել ջրհորի մեջ, որոնցից մեկը պատռել է Վարսենիկի դեմքը՝ աչքի շրջանում թողնելով սպի:

Ղարաբոյայում նույնպես արձանագրվել են մարդկանց ջրհորներում խեղդամահ անելու դեպքեր: Վարդգես Սարիբեկյանը հիշում է, որ իրենց ջրհորը մաքրելիս մեծ քանակությամբ դիակներ են հանել[111]:

Հիմա էլ այս գյուղերում կան փակ ջրհորներ, որոնք մարդկային մասունքներ են թաքցնում: Այս իրողությունը հաստատվեց, երբ 2000 թ. Հարթագյուղում բացվեց փակ ջրհորներից մեկը[112]: 2001 թ. հոգեհանգստի արարողությունից հետո ջրհորում հայտնաբերված մասունքներն ամփոփվեցին գյուղի եկեղեցում[113]:

Սպանություններ և բռնություններ կանանց և երեխաների նկատմամբ

Ականատես Սաթենիկ Հարությունյանը (ծնվ. 1912 թ., Ղալթախչի) վկայում է, թե ինչպիսի դաժանությամբ էին թուրքերը սպանում երեխաներին, տանջանքների ենթարկում այն մայրերին, որոնք օգնության էին հասնում նրանց: Երբ թուրքերը փորձում են սպանել Սաթենիկին և իր եղբորը, մայրը երեխաներին պաշտպանելու նպատակով ընկնում է նրանց վրա: Ասկյարները սվինահարում են մորը: Այդ հարվածներից մի քանիսը հասնում են մինչև Սաթենիկի մարմինը, որի մեջքը հետագայում նմանվում է բազմաթիվ ծալքերով պարկի[114]:

Ականատես Եղիսաբեթ Եղիկյանը վկայում է, թե ինչպես են Ղալթախչի գյուղում թուրքերը գազանաբար սպանել իր վեց երեխաներին. նա խոտի տակ թաքնված է եղել, երբ տեսել է, որ որդուն թրատում են, դուրս է վազել օգնության: Մորը կապել են սյունից ու ստիպել, որ նայի, թե ինչպես են դաժանաբար սպանում երեխաներին: Կտրում են ութ տարեկան Աղունիկի ձեռքը, հանում են երեք տարեկան Նաներիկի աչքերը: Այս ամենը տեսնելով՝ կինն ամեն անգամ ուշագնաց է լինում, բայց ամեն անգամ ուղղում են նրա կախ ընկած գլուխը, որ տեսնի: Այլևս չդիմանալով՝ կինը նորից ուշագնաց ընկնում է. թուրքերը մտածում են, թե մահացել է և հանգիստ են թողնում նրան: Թուրքերը սպանում են նաև մյուս երեխաներին՝ Արուսյակին, Մոսկովին և Սիրանուշին[115]:

---

110 Ականատեսի դուստրը (ծնվ. 1926 թ., Ղալթախչի):

111 Բանասաց՝ Վարդգես Սարիբեկյան (ծնվ. 1930 թ., Ղարաբոյա):

112 Տե՛ս պատկեր 4:

113 ՀՑԹԻ, թանգարանային ֆոնդեր, բաժին 1, ֆ.հ. 1375, 1376, 1377, 1378, 1379, 1380: «2001 թ. ապրիլի 24-ին Հարթագյուղի եկեղեցում կայացած 1920 թ. քեմալականների կողմից սպանված 11 նահատակների ոսկորների վերաթաղման և հոգեհանգստի արարողությունը»:

114 Բանասաց՝ Գրետա Աֆրիկյան (ծնվ. 1939 թ. Ղալթախչի), ականատեսի աղջիկը:

115 Հուշագրող՝ Սողոմոն Սարգսյան, ականատեսի որդին (ծնվ. 1927 թ., Ղալթախչի), «Մորս

Ականատես Սիմոն Սիմոնյանի (ծնվ. 1906 թ., Ղալթախչի) վկայության համաձայն՝ ասկյարները խաբեությամբ իրենց կենտրոնացնում են մարագներում ու սկսում կոտորել. նրանք նախ կրակում են, վախեցնում մարդկանց, հետո դաժանաբար սպանում: Թուրքերը կրակում են փոքր եղբորը, որը մոր գրկում էր. փամփուշտն մտնում է նաև մոր կուրծքը, երկուսով ընկնում են: Տեսնելով մարդկանց դաժանաբար սվինահարումը՝ պատանի Սիմոնը փախչում է՝ թաքնվելով հարևանի մարագում: Մարդկանց խումբ-խումբ կոտորելուց հետո ասկյարներն սկսում են որոնողական աշխատանքները՝ թաքնվածներին հայտնաբերելու նպատակով: Ասկյարների ձայներից Սիմոնը շարժվում է, թուրքերից մեկը վառում է կրակը և մոտեցնում դեմքին՝ նրան դուրս քաշելով: Գյուղացիներից մեկն ասում է, թե «մի՛ սպանեք նրան, նա քահանայի թոռ է, կիմանա թաքցրած ոսկու վայրը»: Նրան ստիպում են ձյան վրա ոտաբոբիկ շրջել գյուղով մեկ, սակայն ոսկին այդպես էլ չեն գտնում: Սիմոնի ոտքերը ցրտահարվում են, իսկ թուրքերից մեկը եփվող կաթսայի միջից վերցնում է գառան յուղերը և քսում է նրա ոտքերին՝ ասելով, որ երեխա է: Սիմոնը մինչև կյանքի վերջ կրում է «տառապանքի հետքերը»[116]:

Ականատես Գլախ Աֆրիկյանը (ծնվ. 1909 թ., Ղալթախչի) վկայում է, որ թուրքերը անխղճորեն հարվածներ էին հասցնում երեխաներին. նա մարագում է լինում կրակոցների և սվինահարումների ժամանակ, մնում է մոր դիակի տակ՝ գլխին, վզին, մեջքին ստանալով սվինի հարվածներ, որոնք խորը, տեսանելի սպիների ձևով կրում է մինչև կյանքի վերջ[117]: Եղիշե Գևորգյանի (ծնվ. 1892 թ., Ղալթախչի) ընտանիքի անդամներին ասկյարները շատերի հետ տանում են Բաղդասարյանների տան դիմացի ջրհորը խեղդելու: Եղիշեի մայրը ասկյարին ասում է, որ երեխաներին չսպանեն և ինքը կբերի թաքցրած ոսկին: Ասկյարները երեխաներից մեկին թողնում են, որ տանի իր հետ, մյուսներին պահում են մինչև ոսկին բերելը: Կինը վերադառնում է երեխայի հետ՝ բերելով ոսկին: Թուրքերը վերցնում են ոսկին և սպանում բոլորին[118]:

Արմենակ Գալոյանի (ծնվ. 1892 թ., Ղալթախչի) կնոջը՝ Արաքսյային թուրքերը սպանում են սրախողխող անելով, իսկ փոքր որդուն ծիսականացված սպանում են՝ մորթելով անմիջապես տան շեմքի սալաքարի վրա[119]:

Ականատես Սիրուն Մկրտչյանն (ծնվ. 1910 թ., Ղալթախչի), իր հինգ տարեկան եղբոր հետ փախչելով վառվող մարագից վազում է իրենց տուն: Ասկյարները հետապնդում և երկու անգամ կրակում են նրանց ուղղությամբ: Աղջիկը վախից թողնում է եղբորը, իսկ ինքը նետվում է ջրհորը, որտեղ թաքնված էր հայրը: Ասկյարները

պատմածից (եղելություն)»: Նաև Սողոմոն Սարգսյան, *Աղավնատուն* (Նոյեմբերյան, Գրոց, 1997), 55-63: Տե՛ս https://www.youtube.com/watch?v=0947J5T-uxU, դիտվել է 20.12.2020:

116 Բանասաց՝ Լևոն Գաբրիելյան (Հարթագյուղ):

117 Բանասաց՝ Գրետա Աֆրիկյան (Հարթագյուղ):

118 Բանասացներ՝ Սիրան Գևորգյան (ծնվ. 1946 թ., Ղալթախչի): Գրիգոր Գևորգյան (ծնվ. 1962 թ., Հարթագյուղ), դեպքերի ժամանակակցի թոռները: Պատմությունը լսել են հորից՝ Սերյոժա Եղիշեի Գևորգյանից (ծնվ. 1925 թ., Ղալթախչի):

119 Բանասաց՝ Փայլակ Գալոյան (ծնվ. 1945 թ., Ղալթախչի), ականատեսի որդին:

գլխատում են եղբորը և կրակում ջրհորի մեջ՝ կարծելով, որ սպանեցին նաև աղջկան[120]:

Ականատես Զարո Ավետիսյանի (Աղբուլաղ) երկու փոքր երեխաներին թուրքերը սրախողխող են անում իրենց տանը՝ օրորոցի մեջ: Ասկյարների տուն ներխուժման ժամանակ մայրը հազիվ կարողանում է մտնել ցորենի ամբարը: Երեխաների լացի ձայներին ընդառաջ գնալով՝ թուրքերը գլխատում են փոքրիկներին[121]:

Աղբուլաղում տղամարդկանց այրելուց հետո կանանց ու երեխաներին շրջափակված պահում են մինչև երեկո: Երեկոյան ասկյարները նրանց դուրս են բերում ճանապարհի վրա, բաժանում խմբերի (երկուսից-երեք) և քշելով տանում Ջաջուռի լեռնանցքը՝ ասելով, թե տանում են Գյումրի: Ջաջուռի լեռնանցքի Հզազի ձորում նրանց կոտորում են: Մինչ այդ նույն վայրում կոտորած են լինում Շիրակի դաշտից բերած կանանց և երեխաների խմբին[122]:

Ականատես Հայկանուշ Խանզադյանը տեսել էր հարևանուհու՝ Մարանի մեծ տղայի՝ Անդրանիկի սոսկալի սպանության տեսարանը: Մարանը, իր երեք երեխաների՝ Գևորգի, Ավետիքի, Անդրանիկի հետ հրաշքով փրկվելով զանգվածային կոտորածներից (պառկել էր նրանց վրա և պաշտպանել սրի հարվածներից), հասել էր Ջաջուռի յայլան[123]: Այնուհետև անցնելով սարի մյուս կողմը՝ կինը իր հինգ և յոթ տարեկան երեխաներին թողնում է քարափի տակ՝ նրանց ասելով. «նստե՛ք և սպասե՛ք, մինչև ձեր հայրը կգա, ձեզ հաց կբերի և ձեզ էլ կվերցնի»: Երեխաներին խաբում է և իր հետ վերցնելով ավագ որդուն՝ Անդրանիկին, Հայկանուշի և վերջինիս հորաքույր Խանումի հետ հասնում է Քեֆլի[124] ու տեղավորվում մի գոմում: Ներս են մտնում ասկյարները և պահանջում ոսկի: Իրեն հասակակից Քոչարյան Ասլիի աղջկա հետ ներս ու դուրս վազվզող տղային կարգի հրավիրելու համար Մարանը ձայնում է. «Անդրանի՛կ ջան, ներս արի՛, հանգիստ մնա՛, մինչև սրանք գնան»: Լսելով Անդրանիկի անունը, հարձակվում են երեխայի վրա, բռնում են նրան, պառկեցնում, վիզը դնում են տան շեմքին և սրով կտրում երեխայի գլուխը: Կտրում են նաև Անդրանիկի հետ խաղացող աղջնակի գլուխը[125]:

Դիակների հետագա ուսումնասիրությունները փաստում են Ղալթախչի, Ղարաբոյա, Աղբուլաղ գյուղերում սպանված մեծաթիվ երեխաների մասին[126]: Աղբուլաղի և Ջաջուռի շրջաններում գործող թաղման հանձնաժողովի տվյալների համաձայն սպանվածների ութսուն տոկոսը հինգից տասներկու տարեկան երեխաներ էին[127]:

---

120 Սիրուն Մկրտչյանը փրկվում է՝ հետագայում իր պատմությունը պատմելով իր հարազատներին: Բանասացներ՝ Հայաստան Մկրտչյան (Հարթագյուղ), ականատեսի աղջիկը: Ժենյա Մկրտչյան (Հարթագյուղ), ականատեսի հարսը:

121 Բանասաց՝ Սոխակ Ավետիսյան (ծնվ. 1929թ., Աղբուլաղ), ականատեսի որդին:

122 ՀՑԹԻ, թանգարանային ֆոնդեր, բաժին 8, ֆ. հ. 38:

123 Ամառային արոտավայր, սար, որտեղ բարձրանում և ապրում են խաշնարածներն իրենց անասուններով:

124 Այժմ՝ Կաքավասար (Շիրակի մարզ):

125 ՀՑԹԻ, թանգարանային ֆոնդեր, բաժին 8, ֆ.հ. 38

126 ՀԱԱ ֆ. 114, ց. 2, գ. 27, թ. 85:

127 Սերո Խանզադյան, *Հայրենապատում*, 1959-1981, Գիրք Գ (Երևան, Հայաստան, 1984), 335:

Ղարաբոյա գյուղից Ստեփան եղբոր (ծնվ. 1899 թ.) պատմության համաձայն՝ երբ օսմանլու թուրքերը զավթում են Շիրակն ու իրենց լեռները, ձորի գյուղերից[128] տասնհինգ հազար երեխա[129] են հավաքում՝ ասելով, որ տանում են Ալեքսանդրապոլի որբանոց, որպեսզի սովից չմեռնեն: Ապա լցնում են սայլերը և ջարդում Հազ-Հազի ձորում[130]: Երեխաների հետ են եղել նաև իր երկու փոքր եղբայրներն ու քույրը[131]:

Երեխաների սպանդի մասին են վկայում նաև Աղբուլաղի և Ջաջուռի շրջանների լուսանկարները: Լուսանկարներում պարզորոշ երևում են սպանված մանկահասակ երեխաները[132], որոնց դիակները կիտված են իրար վրա[133]: Ականատեսները պատմում են նաև բռնաբարությունների, բռնաճնշումների, ստիպողական ամուսնությունների և գերեվարությունների մասին: Ականատես Հայկանուշ Բաղասյանը պատմում էր Ղարաբոյա գյուղում անխնա սեռական բռնությունների մասին, երբ կանանց և աղջիկների մեծ մասը բռնաբարվել են[134]: Ականատես Արաքսի Մկրտչյանը պատմում էր, որ կանանց սպանել են երեխաների առաջ, իսկ երեխաներին՝ կանանց: Վառել են մի կնոջ մազերը, մյուսի կուրծքն են սրախողխող արել[135]:Այդ օրերի սարսափելի դեպքերի մասին է վկայում նաև «սպանված հայուհու դին» լուսանկարը[136]:

Նալբանդում[137] աղջիկներին թաքցնում են խորը փորված հորերի, ամբարների ու թոնիրների մեջ և փակում, սակայն թուրքերին հաջողվում է զենքով դուրս բերել նրանց ու բռնությամբ տանել: Նալբանդում նույնպես շատ են եղել բռնաբարության դեպքերը[138]: Ղարաբոյա գյուղում թուրք փաշան իր համար ընտրում է երկու աղջիկ, իսկ զորքին հրամայում է զբաղվել մնացյալով[139]:

---

128 Խոսքը Փամբակի հովտի գյուղերի մասին է:

129 Ներկայացվող թիվը ենթակա է քննության: Ըստ Վրացական ԽՍՀ Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիս 1921 թ. մայիսի 13-ին ուղարկված կապի աշխատակից Կոստանոշվիլու հայտագրի, որտեղ ներկայացվում է տեղական իշխանությունների կողմից կազմված հանձնաժողովի մոտավոր հաշվումները ռազմակալված Ալեքսանդրապոլի գավառում, քեմալականների կողմից սպանված երեխաների թիվը հասնում էր 5000-ի, վիրավորվել էին 3000-ը, սովամահ էին եղել 10000-ը (ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 169, թ. 14): Միայն Փամբակի տարածքում սպանված երեխաների թիվը ներկայացնող փաստաթուղթ առայժմ չենք հայտնաբերել: Հարկ է նշել, որ Փամբակի երեք գյուղերում՝ Ղալթախչի, Ղարաբոյա, Աղբուլաղ, սպանված մարդկանց ընդհանուր թիվը կազմում էր 11886 (ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 27 թ. 86):

130 Ջարդի ձոր, Հզազի ձոր:

131 Սերո Խանզադյան, *Հայրենապատում*, 1959-1981, Գիրք Գ, 335-336:

132 ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 134, թ. 2, 3 :

133 ՀԱԱ Կինոֆոտոֆոնո փաստաթղթերի մասնաճյուղ: Պոզիտիվ լուսանկարների ֆոնդ: Լուսանկարներ՝ p-233, p-236, p-237, p-239, p-240, p-241 Աղբուլաղ և Ջաջուռ գյուղերի սպանված երեխաները: Տե՛ս Պատկեր 5, p-240:

134 Բանասաց՝ Սամվել Բաղասյան (Խնկոյան):

135 Բանասաց Վոլոդյա Մկրտչյան (Լուսաղբյուր), ականատեսի որդին:

136 Տե՛ս ՀԱԱ Կինոֆոտոֆոնո փաստաթղթերի մասնաճյուղ: Պոզիտիվ լուսանկարների ֆոնդ: Լուսանկար՝ p-234, Սպանված հայուհու դի:

137 Այժմ՝ Շիրակամուտ (Լոռու մարզ):

138 Բանասաց՝ Գոհարիկ Կյուրեղյան (Շիրակամուտ):

139 Բանասաց՝ Վարդգես Սարիբեկյան (ծնվ. 1930 թ., Ղարաբոյա), դեպքերի ժամանակակից՝

Բռնաբարություններ են իրականացվել նաև կոտորելուց առաջ. Ջարդի ձորում կատարված դիտարկումների ժամանակ նման եզրահանգման է գալիս Չարլզ Ֆ. Գրանտը՝ Ղարաքիլիսայի Ամերիկյան կոմիտեի ներկայացուցիչը[140]:

Ականատես Զարո Ավետիսյանի վկայության համաձայն, թուրքերը նախքան կոտորածները և ընթացքում առանձնացրել են գեղեցկադեմ աղջիկներին և կանանց ու տարել Ջաջուռ, որտեղ եղել է հիմնական հավաքատեղին: Շատ աղջիկների տանում են Թուրքիա: Կիրառվել են բռնություններ, բռնաբարություններ, փախչողներին սպառնացել են սպանել: Փաշան Ջաջուռում է եղել: Երկու զինված ասկյար հրացանները կանանց և աղջիկների վրա պահած, տարել լցրել են մեծ գոմի մեջ և դուռը կողպել: Թուրքերը պահակ են կանգնեցրել շինության մոտ և հաճախակի վախեցրել նրանց ու երբ կանայք ու աղջիկները լաց են եղել ու բղավել, չարախնդորեն ծիծաղել են նրանց վրա: Երեք օր սոված թողնելուց հետո եկել է փաշան, հաց բերել, հրամայել առանձնացնել նրանցից սիրունատեսներին ու տարել: Այսպես անընդհատ առանձնացրել են աղջիկներին ու տարել: Մնացյալ կանայք տեղում երկար ժամանակ ենթարկվել են բռնությունների, որոշներին Դիրաքլարի[141] քահանայի միջնորդությամբ փաշան ազատ է արձակում[142]: Փամբակի նշված տարածքի բոլոր գյուղերում արձանագրվել են դեպքեր, երբ թուրքերը հայ աղջիկներին հասցնում էին հոգեկան խանգարման: Այսպես, Ղալթախչի գյուղում երբ ասկյարները կանանց հավաքատեղի մարագից փորձում են տանել Արեգ Աֆրիկյանին, նա վազելով փախչում է ասկյարների ձեռքից՝ իրեն նետելով վառվող թոնրի մեջ: Հետո կանայք հանում են նրան և փրկում կյանքը[143]: Արեգ Աֆրիկյանի վկայության համաձայն, կոտորածից հետո թուրքերն իրեն ուզում էին տանեն և նա այդ քայլին է գնում, որպեսզի չընկնի նրանց ձեռքը: Նրա ոտքերը այրուցքներ են ստանում և մինչև կյանքի վերջ ոտքերի վրա հետքեր են մնում սպիների տեսքով[144]:

Շիրակի դաշտում նույնպես արձանագրվել են նման դեպքեր: Ականատես Հայկանուշ Մովսիսյանը (ծնվ. 1886 թ., Հաջի-Նազար[145]) վկայում է, որ թուրքերը գեղեցիկ հայ կանանց ու աղջիկներին ուղարկում էին Թուրքիա: Երբ նրան նույնպես ասկյարները փակում են գոմում, որպեսզի թուրք փաշան մյուս կանանց և աղջիկների հետ տանի Թուրքիա, նա իր մազերը կտրում է, դեմքին մուր քսում, աչքերի մեջ փեյին[146] լցնում (հետագայում վաղաժամ կուրացման պատճառ է դառնում): Տեսնելով կնոջ հանդուգն արարքը՝ ասկյարներն ուզում են Հայկանուշին սպանել, սակայն Դիրաքլարի քահանան փրկում է նրան[147]:

Ռաֆայել Նազարյանի (Ղարաբոյա) որդին:

140 ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 134:

141 Այժմ՝ Կառնուտ (Շիրակի մարզ):

142 Բանասաց՝ Սոխակ Ավետիսյան (Լուսաղբյուր), ականատեսի որդին:

143 Բանասաց՝ Ազնիվ Աֆրիկյան (Հարթագյուղ): Հուշագրող, ականատես-վերապրող՝ Ֆիդային Գրիգորյան:

144 Բանասաց ՝ Էմմա Գալստյան (Հարթագյուղ):

145 Այժմ՝ Կամո (Շիրակի մարզում):

146 Զորացրած մանր գոմաղբ, որը փռում են անասունների տակը:

147 Բանասաց՝ Ազատ Սահակյան (Հարթագյուղ), ականատեսի որդին: Այն, որ Ջաջուռի շրջա-

Ղալթախչիում թուրք փաշան սիրահարվում և իր հետ տանում է Համասփյուռ Խաչատրյանին (ծնվ. 1901 թ., Ղալթախչի)։ Սակայն Համասփյուռը կարողացել էր գիշերը փախչել, վերադարձել գյուղ և թաքնվել գաղտնի կացարանում՝ գյուղի ձիթհանքում։ Հետո եղբայրները նրան տարել էին Համամլու։ Չկարողանալով գտնել Համասփյուռին՝ թուրքերը երկրորդ անգամ կոտորում են գյուղի բնակչությանը։ Կատաղած խուժանը, ինչպես նաև բազմաթիվ քրդեր, գոռալով «Համաս», այրում են կացարանները։ Համասփյուռ Խաչատրյանի գերդաստանից 50 հոգու այրում են բարաքում (ժամանակավոր փայտե շինություն)[148]։ Այն, որ Ղալթախչի գյուղը թուրքերը երկու անգամ գրավել և բնակչությանը կոտորածի են ենթարկել, չխնայելով նույնիսկ կանանց, երեխաներին և ծերերին, վկայում են դեպքերի ականատեսները[149]։

Ֆիդային Գրիգորյանի պատմության համաձայն, Ղալթախչի գյուղի կենտրոնական հատվածում թուրքերը վերցնում են մի մեծ շինություն, որն օգտագործում են զվարճությունների համար՝ այդտեղ հավաքելով բազմաթիվ աղջիկների ու կանանց և ենթարկելով սեռական բռնությունների[150]։ Այս իրողության մասին է վկայում նաև ականատես Վարդանուշ Խաչատրյանը, ում մի շարք մարդկանց հետ Ղարաբոյայից տեղափոխել են Ղալթախչի մի մեծ շինության մեջ, որտեղ հավաքել են հայ կանանց և երաժշտության տակ ծաղրուծանակի ենթարկել[151]։

Այսպիսով, քեմալականները ոչ միայն չէին խնայում կանանց և երեխաներին, այլ նրանց հանդեպ ցուցաբերում էին անմարդկային և դաժան վերաբերմունքը։

Կողոպուտ

Ժամանակակցի վկայությամբ, Փամբակի տարածքի գրավված գյուղերից թուրքերը տարել էին սննդի հիմնական պաշարը՝ բերքը, որ հավաքվել էր աշնանը գյուղացիների կողմից, տարել էին անասուններին, այրել էին խոտի դեզերը. ոչինչ չէր մնացել բացի թթվից, որով սնվել էր բնակչությունը ողջ ձմեռ ու կենդանի մնացել[152]։ Որոշ մարդիկ կարողացել էին հատուկ փորված կացարաններում, որոնք եղել էին հիմնականում ջրհորների մեջ, թաքցնել ցորենի պարկերը, որն էր նրանց գոյությունը պաշտպանելու

նում գտնվող թուրք փաշան հաշվի է նստել Դիրաքլարի քահանայի հետ, վկայակոչում են բազմաթիվ վերապրածներ։ Երևույթը բացատրվում է հետևյալ կերպ. երբ 1918 թ. Ղարաքիլիսայի ճակատամարտում թուրքեր են գերի ընկնում, Դիրաքլարի քահանան շատերին է կարողանում ազատ արձակել։ Նրանց մեջ է լինում նաև այս փաշան։ Քահանան լսում է, որ հայ աղջիկներին ուզում են տանեն Թուրքիա, խնդրում է, որ փաշան ազատ արձակի նրանց։ Փաշան անսալով մի մասին արձակում է, իսկ գեղեցկատեսներին այնուամենայնիվ ուղարկում է Թուրքիա։ Բանասաց՝ Սոխակ Ավետիսյան (Լուսաղբյուր)։

148 Բանասացներ՝ Լիլիթ Կարենի Սիմոնյան (ծնվ. 1963 թ., Երևան), ականատեսի թոռնուհին, Փարիզ, Ֆրանսիա։ Պատմությունը լսել է ականատեսից։ Վաղարշակ Զաքարյան (ծնվ. 1955 թ., Երևան)։ Ականատեսի թոռը։ Պատմությունը լսել է ականատեսից։

149 «Մեր ճակատում», *Յառաջ*, no. 253 (1920), 4։

150 Բանասաց՝ Ազնիվ Աֆրիկյան (Հարթագյուղ)։

151 ՀՑԹԻ, թանգարանային ֆոնդեր, բաժին 8, ֆ.հ. 42։ Բռնաբարության դեպքերը բազմաթիվ են եղել, սակայն շատ դեպքերում մարդիկ չէին պատմում, խուսափում և ամաչում էին։

152 Բանասաց՝ Ավետիս Ավագյան (Հարթագյուղ)։ Պատմությունը լսել է մորից՝ Հեղնար Ավագյանից։

հիմնական միջոցն էր եղել: Այդ տարի ձմեռը շուտ էր եկել՝ նոյեմբերին, և ձգվել երկար[153]: Թուրքերի թալանը և տարած ոսկին Ղալթախչի գյուղից այնքան շատ է եղել, որ նրանք գյուղը կոչում են Քյուչուկ Իստամբուլ (Փոքր Ստամբուլ)[154]:

Ժամանակի մամուլը գրում է, որ Ղալթախչիի և Փոքր Քափանակի շրջանների ազգաբնակչությունը տեղահանվել է: Աղբաբայից այդ շրջաններ են բերվել մեծ քանակությամբ սայլեր՝ ազգաբնակչության թալանի մատնված ամբողջ հարստությունները տեղափոխելու նպատակով[155]: Մեկ այլ նյութում անդրադարձ կա նաև Աղբուլաղ և Ղարաբոյա գյուղերի բնակիչների 1920 թ. նոյեմբերի 15-ի կոտորածներին: Եվ կողոպուտի մասով նշվում է, որ Աղբաբայից բերել են 500 սայլ, որոնց վրա բարձել են կողոպտված հարստությունները[156]:

Կոտորածներից առաջ ասկյարները պարբերաբար խուզարկում և թալանում էին գյուղերի բնակչությանը: Աղբուլաղից ժողովրդին Ջաջուռի լեռնանցք տանելուց առաջ նույնպես ասկյարները թալանում են, խլելով նրանց մոտ եղած ոսկեղենը և թանկարժեք իրերը[157]:

Իրադրությունը չեզոք գոտուն մոտ գյուղերում

Ականատեսների վկայության համաձայն, մինչ թուրքերը կհասնեին Նալբանդ՝ տեղի բնակիչների մի մասը հասցնում են փախչել լեռները: Գոհարիկ Կյուրեղյանը (ծնվ. 1920 թ., Նալբանդ) վկայակոչելով ականատեսների պատմությունները նշում է, որ թուրքերին Նալբանդ գյուղում դիմավորել են աղ ու հացով: Այնուհետև գյուղի ազդեցիկ մարդիկ բանակցել են բարձրաստիճան թուրք զինվորականների հետ, որ կհավաքեն և իրենց կտան բնակչության կողմից թաքցրած ոսկիները: Հավաքում են ոսկիները և տալիս են թուրք հրամանատարին: Թուրքերը գյուղի ավագների ձեռքերից կապած շուրջ 15 հոգու ողջ-ողջ թաղում են: Թուրքերի դաժանությունը արտահայտվում է նաև հղի կնոջը մորթելով: Կոտորածները Նալբանդում շարունակվել են որոշ ժամանակ, այնուհետև դադարեցվել են: Խուճապահար բնակչության մեծ մասը փախել են լեռները: Պատսպարվելով հիմնականում Գոմծակի[158] սարում, «Մակո յայլայում», «Չիչխանի խարաբա»[159] բնակատեղիում, Չիչխանավանքում[160]: Մարդիկ մտել են քարայրները, ձորերը, յայլանների գոմերը: Թուրքական զորքը հասնում է Նալբանդ գյուղի կեսը և կանգ է առնում ուժեղ մառախուղի, բքի և ցածր տեսանելիության պատճառով: Մուժը

153 Բանասաց՝ Ժենյա Մկրտչյան (Հարթագյուղ):

154 Բանասաց՝ Միշա Մինասյան (Հարթագյուղ):

155 «Ղալթախչի եւ Փոքր Քապանաքի ազգաբնակչութիւնը տեղահանուած», *Յառաջ*, no. 263 (1920), 2:

156 «Թուրքերի գրաուած վայրերում», *Յառաջ*, no. 264 (1920), 2:

157 ՀՑԹԻ, թանգարանային ֆոնդեր, բաժին 8, ֆ.հ. 38:

158 Քարայր և գոմահանդ:

159 Գյուղատեղի 10- 15-րդ դդ.՝ գյուղից 6 կմ հյուսիս:

160 Սև վանք՝ 6-րդ դար, գտնվում է գյուղից հյուսիս:

իջնում է Թափանլու[161] գյուղի լեռներից: Մարդիկ մտածել են թե «իրենց հասած սրբի[162] օգնությունն է» և աննկատ անցել են լեռները[163]: Հետագայում, կոտորածներից մինչ օրս, Նալբանդի (Շիրակամուտ) բնակիչների պատկերացումների մեջ մնացել է թե «սուրբը օգնեց և թուրքերը վախեցան նրա զորությունից, դադարեցրեցին Նալբանդի կոտորածները ու չառաջացան և չկոտորեցին Նալբանդից այն կողմ ընկած գյուղերի բնակչությանը»: Մինչդեռ մեզ հայտնի է, որ թուրքերը չառաջացան, որովհետև հաստատվել էր զինադադար:

Կոտորածի ենթարկված գյուղերից փրկվածները դառնում են փախստական ու ապաստանում Համամլուի շրջանի գյուղերում՝ հայ-թուրքական զորքերի «չեզոք գոտում»: Այսպես, օրինակ՝ դեպքերի ժամանակակից Վարսենիկ Համբարյանի (ծնվ. 1906 թ.) պատմության համաձայն Ղալթախչիից փրկված մի շարք ընտանիքներ ապաստանել էին Չիգդամալ[164] գյուղում և մնացել այնքան, մինչև թուրքերը հեռացել էին բռնազավթած շրջաններից: Ապաստանածները հիմնականում եղել են տարիքով տղամարդիկ, իսկ տեղի բնակիչները սարսափահար փախել էին լեռները՝ լսելով տեղի ունեցած դաժանությունների մասին[165]: Փախուստը պայմանավորված էր նրանով, որ երբ թուրքերը նոր էին գրավել Փամբակի գյուղերը, առաջին հերթին պահանջել էին տղամարդկանց ներկայանալ՝ իբր հաշվառելու, սակայն նրանցից շատերը, գիտակցելով մոտալուտ հաշվեհարդարը, պարզապես փախել են: Գերի վերցվածների մեջ շատ էին նաև բանակ զորակոչվածները, որոնք դարձել էին քարոզչության զոհ, դասալիքներ:

Ականատես Մեխակ Սահակյանի (ծնվ. 1877 թ., Ղալթախչի) վկայության համաձայն, նախքան թուրքերի մուտքը Ղալթախչի, գյուղ է եկել մի զինվորական (հայտնի չէ հայ, թե թուրք) և հայտարարել, որ թուրքերը արշավում են առաջ՝ դեպի Ղարաքիլիսա և պահանջում են, որ տղամարդիկ գյուղից դուրս գան, և այդ դեպքում թուրքերը կանանց և երեխաներին ձեռք չեն տա: Մեծ մասը հավատալով գյուղից դուրս են գալիս և, արդյունքում, շատ ընտանիքներ մնում են անպաշտպան[166]: Այս հանգամանքով է պայմանավորված նաև հետագայում՝ կոտորածներից հետո դիակների քննության ժամանակ Ջարդի ձորում տղամարդկանց դիակների իսպառ բացակայությունը, իսկ գյուղերում սպանվածների մեջ տղամարդկանց ընդամենը տաս տոկոս լինելը:[167]

Շրջանի բնակչության հիշողության մեջ է մնացել հայազգի Գեղամ փաշայի (կատարված ուսումնասիրությունները փաստում են, որ «փաշա» կոչումը իրեն տրվել է ժողովրդի կողմից) պատումը, որը թուրքական կրթություն ստացած սպա էր և, շրջանառվող լուրերի համաձայն՝ Փամբակ արշաված փաշայի համակուրսեցին ու

161 Այժմ՝ Գեղասար (Լոռու մարզ):

162 Մատուռ Սուրբ Աստվածածին, Գեղասար գյուղից 2 կմ հարավ, ժայռապատ լեռան գագաթին:

163 Բանասացը պատմությունները լսել է ականատեսներ՝ տատից՝ Կյուրեղյան Մարիամից (Նալբանդ, ծն. թիվը անհայտ) և մորից՝ Հայկանուշ Կյուրեղյանից (ծնվ. 1903 թ., Նալբանդ):

164 Այժմ Արևաշող (Լոռու մարզ):

165 Բանասաց՝ Դրախտուհի Մագոյան (ծնվ. 1939 թ, Արևաշող), Վարսենիկ Համբարյանի դուստրը:

166 Բանասաց՝ Ազատ Սահակյան (Հարթագյուղ):

167 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 134, ֆ. 114, ց. 2, գ. 27, թ. 85-86:

ընկերը: Նրա շնորհիվ բազմաթիվ մարդիկ փրկվում են կոտորածից: Նա կանխել էր Մեծ Պարնի և իր ծննդավայր Ավդիբեկ գյուղերի կոտորածը: Նա նաև կարողացել էր պաշտպանել կոտորածի ենթարկված գյուղերի այն փախստական բնակիչներին, որոնք փրկվել էին ջարդերից և ապաստանել Ավդիբեկում[168]: Գեղամ Հունանյանը[169] (ծնվ. 1874 թ., Ավդիբեկ) հետագայում (1930 թ.) մեղադրվել է որպես հակահեղափոխական խմբավորման անդամ, հավաքների մասնակից և բռնադատվել[170]:

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործոց մինիստրին ուղղված Օսմանյան կառավարության մոտ Ալեքսանդրապոլում ՀՀ ԱԳՆ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Գ. Խոյեցյանի կողմից ուղարկված 1918 թ. հոկտեմբերի 4-ի զեկուցագրից տեղեկանում ենք, որ Ավդիբեկի գյուղացի Գեղամ խան Սարգսյանը, ծանոթ լինելով արաբերեն, պարսկերեն, թուրքերեն լեզուներին, Օսմանյան կառավարության կողմից նշանակվել է Փամբակի և Լոռիի շրջանների մյուդիր (наблюдательный начальник) և աշխատում է ըստ հնարավորության թեթևացնել այդ շրջանների ժողովրդի դրությունը[171]:

Ականատես Նազան Աշուղաթոյանի (ծնվ. 1895 թ., Մեծ Պարնի) վկայության համաձայն, երբ թուրքական զորքը հասնում է իրենց գյուղ, Գեղամ փաշան հագնում է իր զինվորական համազգեստը, վերցնում է մի փոքր տղայի և աղ ու հացով ընդառաջ գնում զորքին: Աղոթքի ժամ է լինում: Նա գլխին շոր է փաթաթում և սկսում է թուրք փաշայի հետ ղուրան կարդալ: Ղուրանի ընթերցանությունից հետո հանում են փաթթոցները, ճանաչում են միմյանց և ողջագուրվում: Պարզվում է, որ ընկերներ են, սովորել էն իրար հետ Գերմանիայում: Զորքը տեղակայվում է գյուղում: Գեղամը հրամայում է հացի նախապատրաստություն տեսնել, փաշայի համար գորգեր բերել: Գյուղի տղամարդկանց մեծ մասը գյուղից փախչում են լեռները՝ դեպի Որդնավ[172]: Թուրքերը Ավդիբեկում զանգվածային կոտորածներ չեն իրականացնում, բայց սկսում են թալանը, կողոպուտը և բռնաճնշումները, սակայն հաշվի առնելով Գեղամ փաշայի ներկայությունը՝ իրենց «զուսպ» են դրսևորում[173]:

Այնուամենայնիվ, Մեծ Պարնի և Ծաղկաբեր գյուղերում ևս բնակիչների կյանքի և գույքի նկատմամբ եղել են ոտնձգություններ. կանանց բռնաբարություններ, առևանգումներ, թալան և սպանություններ: Արխիվային լուսանկարներից պարզ է դառնում, որ Ավդիբեկ գյուղի տարածքում ևս եղել է կոտորած: Լուսանկարները ներկայացնում են հրեշավոր գազանության հետևանքները, նաև բռնությունների ձևերը: Նկարների ուսումնասիրությունից պարզորոշ երևում է, որ սպանվածներին նախապես միմյանց հետ կապել են պարաններով[174]:

---

168 Բանասաց՝ Հայկազ Աֆրիկյան (ծնվ. 1930 թ., Ղալթախչի):

169 Գեղամ Սարգսյան-Հունանյան Գաբրիելի:

170 Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 1191, ց. 18, գ. 923, թ. 307, ֆ. 1191, ց. 18, գ. 924:

171 ՀԱԱ ֆ. 200, ց. 2, գ. 18, թ. 2:

172 Այժմ՝ Ջրաշեն (Լոռու մարզ):

173 Բանասաց՝ Վահագն Պետրոսյան (ծնվ. 1966 թ., Ծաղկաշեն), ականատեսի թոռը: Պատմությունը լսել է հորից՝ Պետրոսյան Արամից (ծնվ. 1926թ. Ավդիբեկ):

174 Տե՛ս ՀԱԱ Կինոֆոտոֆոնո փաստաթղթերի մասնաճյուղ: Պոզիտիվ լուսանկարների ֆոնդ:

Փամբակի հովտի մյուս գյուղերը փրկվում են կոտորածներից ոչ այնքան Գեղամ «փաշայի» կամ մյուս գյուղերի ազդեցիկ մարդկանց վարած քաղաքականության շնորհիվ, որքան այն իրողության, որ արդեն կնքվել էր հերթական և արդեն վերջնական զինադադարը: Այս մասին վկայակոչում է նաև հուշագրող Սարգիս Հարությունյանը: Մասնավորապես նա գրում է, որ Սովետական Ռուսաստանի վճռական միջամտությամբ թուրքերի կողմից իրենց գյուղում և հարևան չորս գյուղերում[175] բռնություն և արյունահեղություն տեղի չի ունենում: Այնուհանդերձ, այդ գյուղերի վիճակը շատ ծանր էր վառելիքի ու հացի բացակայության պատճառով, ինչի հետևանքով Ղարալ գյուղում մահացողների թիվը հասնում էր օրական 3-4 մարդու[176]: Սակայն Ղարալում իրականացված կոտորածների մասին (ինչի մասին լռում է հուշագրող Սարգիս Հարությունյանը) դարձյալ վկայում են լուսանկարները[177]:

Փաստերի վերհանումը և կատարված հետազոտությունները թույլ են տալիս ենթադրել, որ հուշագրողը և բանասացները, նշելով, որ իրենց գյուղերը խուսափել են կոտորածներից, նկատի են ունեցել զանգվածային կոտորածները:

Թուրքական շարժը «չեզոք» գոտում ակտիվանում է, երբ Համամլու[178] գյուղում տեղակայված Ղարաքիլիսայի կայազորի կարմիրբանակայինների բաժանմունքը կայազորի պետի որոշմամբ հետ է կանչվում: Այդ նույն օրը թուրքերը սկսում են առևանգել կանանց, հափշտակում են անասուններին[179]:

Ըստ բանասացների, բռնազավթման ողջ ընթացքում թուրքական զորքերն իրականացնում էին թալան, սեռական և աշխատանքային շահագործում: Հայտնաբերելով արհեստավորների, դարբինների, կոշկակարների տները, նրանց ճնշումների ենթարկելով, աշխատեցնում էին՝ կանչելով նաև «չեզոք գոտուց» կամ կից գյուղերից, սպառնում հաշվեհարդար տեսնել թաքնվողների և թաքցնողների նկատմամբ: Ռազմակալված շրջանների ողջ մնացած մասնագետ բանվորները և արհեստավորները շահագործվում էին ինչպես տեղում, այնպես էլ հավաքվում էին և բռնի ուղարկվում Էրզրում[180]:

Ականատես Անգին Ոսկանյանի վկայության համաձայն, ողջ մնացած կանանց ստիպել են գուլպաներ գործել ասկյարների համար՝ չսպանելու պայմանով[181]:

Այսպիսով, թուրքերը ռազմակալած տարածքի բնակչությանը կոտորելուց, գերեվարելուց և փախստական դարձնելուց բացի ենթարկում էին նաև տնտեսական շահագործման:

Լուսանկարներ՝ p-33, p-34, p-242, p-246, p-247 Ավդիբեկի զոհերը: Տե՛ս պատկեր 6, p-246:

175 Հուշագրողը Ղարալ (Կաթնաջուր) գյուղից է, մյուս չորս գյուղերը մինչև զինադադարի գիծը՝ Նալբանդ կայարան ընկած գյուղերն են՝ Ավդիբեկ (Ծաղկաբեր), Մեծ Պարնի, Գյոգյողուշ (Սարալանջ), Նալբանդ (Շիրակամուտ):

176 Հարությունյան, 92:

177 Տե՛ս ՀԱԱ Կինոֆոտոֆոնո փաստաթղթերի մասնաճյուղ: Պոզիտիվ լուսանկարների ֆոնդ: Լուսանկարներ՝ p-32, p-249 Ղարալի զոհերի մնացորդները:

178 Այժմ՝ Սպիտակ (Լոռու մարզ):

179 ՀԱԱ ֆ. 114, ց. 2, գ. 43, թ. 15:

180 ՀԱԱ ֆ. 114, ց. 2, գ. 43, թ. 2:

181 Բանասաց՝ Լորետա Ոսկանյան:

Ինքնապաշտպանության և դիմադրության որոշ դրվագներ

Նոյեմբերի 14-ին Ջաջուռի ուղղությամբ թշնամու գերազանց ուժերի ճնշման տակ հայկական զորամասերը թողնում են Ջաջուռի լեռնանցքը և երեկոյան նահանջում են Համամլի գյուղը[182]: Վանանդի (Կարսի) նահանգապետ Ստեփան Ղորղանյանն իր հուշերում գրում է, որ Սեպուհը զինադադարի նախօրյակում անսպասելի ու հանկարծակի հարձակվում է Ջաջուռի բարձունքներում «տաճկաց» առաջավոր զորամասերի վրա: Սեպուհը պարտվում է: Սակայն այս հարձակումը իրարանցում է առաջացնում Կարաբեքիր փաշայի ճամբարում: Սեպուհի անսպասելի հարձակումը Ստեփան Ղորղանյանը համարում է «վարչական և ռազմական տեսակետից զավեշտ», որը սակայն բացահայտում է, որ Կարաբեքիր փաշան այլևս «ուժ չուներ», իսկ թուրք հրամանատարությունը հիմք ուներ կարծելու, որ հայերը հարձակվում են նրանց վրա՝ բոլոր կողմերից[183]:

Թուրքերին դիմադրելու նպատակով աշխարհազորային ջոկատները սպասում են Ջաջուռի լեռնանցքում, իսկ թուրքերը անակնկալ ձևով Ղալթախչի գյուղ են մտնում՝ ճեղքելով Փամբակի լեռնաշղթան և անցնելով Բագեր[184] բնակատեղի լեռնային ճանապարհով, որը Փոքր Քափանակ գյուղից գալիս էր Ղալթախչի[185]:

Ականատես Սիմոն Խաչատրյանի (ծնվ. 1885 թ., Ղալթախչի) վկայության համաձայն, թուրքական բանակը չի կարողանում անցնել Ջաջուռի լեռնանցքը, քանի որ 20-25 արցախցի հերոսներ մեկ շաբաթ արյան գնով պաշտպանում են դիրքը, ապա նահատակվում: Նրանք շրջակա գյուղերի բնակիչներին առաջարկել էին ձևավորել տեղական ինքնապաշտպանություն, սակայն մերժում էին ստացել: Հայազգի բոլշևիկները թուրքերին Փամբակի հովիտ են մտցնում Փոքր Քափանակի կողմից: Թուրքերի լեռնային հրանոթների գնդակոծման տակ հայտնված ջոկատի տղաները զոհվում են: Ականատեսն այդ ժամանակ եղել է գործող բանակում: Բռնազավթումից հետո վերադառնում է գյուղ և տեսնում, որ թուրքերը սրի են քաշել բոլոր զավակներին՝ յոթ տղա, երկու աղջիկ: Գտնում ու հուղարկավորում է բոլորին, բացի մեկ որդուց: Կինը փրկվել էր կոտորածից[186]: Այնուամենայնիվ, հայկական նահանջող զորամասերից մնացած ջոկատի և նրանց միացած շրջակա գյուղերի որոշ բնակիչների կողմից Ջաջուռի լեռնանցքում կազմակերպվում է դիմադրություն[187]: Ինքնապաշտպանական մարտերի մասին է վկայում նաև կամավորական ջոկատի անդամ Վաղարշակ Գևորգյանը (ծնվ. 1894 թ., Ղալթախչի): Նա մեծ զայրույթով նշում

182 «Նոյեմբերի 15-ին», *Յառաջ*, no. 251 (1920), 4:

183 ՀԱԱ ֆ. 477, ց. 1, գ. 15, թ. 4, 5, 6:

184 Հնագույն բնակատեղի Հարթագյուղից 5 կմ հարավ:

185 Բանասաց՝ Միշա Մինասյան (Հարթագյուղ):

186 Բանասաց՝ Գարիկ Կոստանյան (ծնվ.1958 թ., Հարթագյուղ), ականատեսի թոռը: Պատմությունը լսել է հորից՝ Հովհաննես Սիմոնի Կոստանյանից (ծնվ. 1924 թ.):

187 Խանզադյան, *Իմ հայրենի գյուղը՝ Փամբակի Լուսաղբյուրը*, 177:

է, որ քեմալական բանակի շատ ասկյարների գլխի բուդյոնովկաներին[188] բոլշևիկյան կարմիր աստղ էր[189]:

Ինքնապաշտպանության դրսևորում ենք տեսնում նաև Ղալթախչի գյուղում, երբ թուրք հինգ ձիավոր ասկյարներ նախապես հավաքված տղամարդկանց շարքով փորձել են տանել Ջարդի ձոր: Տղամարդկանց խմբի մեջ էր նաև Լագլագանց Կարոն, որը շատ ուժեղ, հաղթանդամ, բարձրահասակ տղամարդ էր: Նախքան շարժվելը նա շալվարի տակ՝ ոտքի վրա, սայլի ձող է ամրացնում: Թուրք ձիավորներից երկուսը կանգնում են շարքի կողքերը, մեկը՝ հետևը, իսկ երկուսը գնում են առջևից: Երբ հասնում են Ղարաբոյա գյուղի դաշտերը, Կարոն շալվարից հանում է ձողը և խփում է ասկյարի գլխին, նրան ձիուց ցած է գցում և վերցնում զենքը: Այսպես մինչև հասնում են Ջաջուռի թունելի մոտ, սպանում են նաև մյուս ասկյարներին: Առջևից գնացող ասկյարները տեսնելով, որ հայերն են ձիու վրա, փախչում են: Տղամարդկանց այս խումբը փրկվում է և փախչում Լոռի[190]:

Ականատես Բադալ Բադասյանը (ծնվ. 1895 թ., Ղարաբոյա) պատմում է, որ իր եղբայրը՝ Ղարաբոյա գյուղի ուժեղ տղամարդկանցից մեկը, չդիմանալով թուրքական գազանություններին և անմարդկային վերաբերմունքին, ձեռքերով խեղդում է սպառնացող, մարդասպան ասկյարին և ասում գյուղացիներին, որ թաքցնեն դիակը: Սակայն վախեցած մարդիկ չեն թաքցնում, ինչի արդյունքում փաշայի հրամանով Բադալի եղբորը կախում են սյունից և բոլորի ներկայությամբ մաշկազերծ անում[191]:

Վերջաբանի փոխարեն

1921 թ. հունվարի 18-ին Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի ժողկոմն ուշացած բողոք է ներկայացնում Անկարայի կառավարությանը՝ Կարսի, Ալեքսանդրապոլի գավառի և «չեզոք գոտու» խաղաղ բնակչության նկատմամբ իրականացվող բռնության, թալանի և սպանությունների վերաբերյալ: Նշվում է նաև, որ Աղբուլաղի և Համամլուի շրջաններում թուրք ասկյարների զինված ջոկատները ներխուժել են հայկական գյուղերը և կողոպտել, սպանել մարդկանց և բռնաբարել կանանց[192]:

Ալեքսանդրապոլի գավառը և կոտորածի ենթարկված Փամբակի տարածքն աստիճանաբար ամայանում էր. Ալեքսանդրապոլի հեղկոմի անդամ Նահապետյանը 1921 թ. հունվարի 19-ին հաղորդում է, որ գավառի 75000 մարդուց մնացել է 15000-ը[193]: 1921 թ. հունվարի 31-ի տվյալներով՝ «տաճկական զորքի» թիվը սպանդի

188 Գլխարկի տեսակ:

189 Բանասաց՝ Վաղարշակ Զաքարյան (ծնվ. 1955 թ., Երևան), ականատեսի թոռը: Պատմությունը լսել է ականատեսից:

190 Բանասաց՝ Իշխան Ավետիսյան (Հարթագյուղ):

191 Բանասաց՝ Սամվել Բադասյան (Խնկոյան):

192 Հրանուշ Խառատյան, «Թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքը և քեմալականների արևելահայկական կոտորածները», https://www.lragir.am/2020/04/25/540898/, դիտվել է 10.17.2020:

193 Հրանտ Աբրահամյան, «Ալեքսանդրապոլի իրադարձությունների շուրջ (1920 թ. նոյեմբեր – 1921 թ.

վայրում պակասում է: Այսուհետ Ղալթախչի և Նալբանդ կայարաններում, որպես «չեզոք գոտու» շրջան, մնում միայն պահակներ և սակավաթիվ զինվորներ[194]: Այս ամենը պայմանավորված էր նրանով, որ այլևս գյուղերի մի մասը կոտորված էին, կողոպտված ու ավերված: Շինություններում մնացած անթաղ դիակները դառնում էին համաճարակի պատճառ:

Ողջ մնացած մարդիկ լքում էին իրենց տները՝ փրկություն գտնելով Հայաստանի այլ վայրերում: Վանանդի նահանգից ևս Հայաստան էին գալիս նոր գաղթականներ: Այսպես, Սանահինի մոտ անապաստան 6000 հայ գաղթականների ճակատագրի մասին է հայտնում Մարիամ Զավարյանը: Վրաց կառավարությունը մերժում է նրանց թույլատրել շարունակել իրենց ճանապարհը Վրաստանի միջով: Թիֆլիսից գաղթականների գործերով եկած Մարիամ Զավարյանը դիմում է Ղարաքիլիսայի հեղկոմին, որպեսզի միջոցներ ձեռք առնեն գաղթականներին տեղափոխելու համար: Մինչ կդիմեին Երևան, Ղարաքիլիսայի հեղկոմը մի գնացք հինգ վագոններով լեցուն գաղթականներով ուղարկում է դեպի Ալեքսանդրապոլ: Գնացքում է լինում նաև թուրք սպա իր հետևորդներով: Գնացքը Ջաջուռի մոտ թունելի մուտքի առջև կանգ է առնում՝ ձյան մեջ խրվելու պատճառով և մնում է երկու օր: Ջաջուռի թուրք զինվորները և խուժանը, տեղեկանալով այդ մասին, գիշերով հարձակվում են գնացքի վրա և թալանում են գաղթականներին՝ շատերին թողնելով միայն ներքնաշորերով: Սարսափահար գաղթականությունը ուղարկում է իրենցից մեկին Ղարաքիլիսա՝ հեղկոմին խնդրելով նոր գնացք՝ Ղարաքիլիսա վերադառնալու համար, որովհետև այդտեղ իրենց մնալը սպառնում է թուրքերի կողմից նոր կոտորածի: Ահաբեկված գաղթականները վերադառնում են Ղարաքիլիսա[195]:

Այս դեպքը վկայում է, թե ինչ վիճակում էր ռազմակալված տարածքը անվտանգության առումով: Այստեղից փրկված բնակչությունը դառնում էր տարագիր: Եվ միայն թուրքերի գնալուց հետո են ողջ մնացածները վերադառնում և սկսում վերակենդանացնել իրենց բնակավայրերը: Թուրքերի հեռանալուց տարիներ հետո ռազմակալված գյուղերի բնակչության պատկերը ցույց է տալիս Ղարաքիլիսայի գավառային գործկոմի կազմած ցուցակը: Դրանք երկրորդ շրջանի մեջ մտնող գյուղերն են, որտեղ տեղի էին ունեցել նաև սարսափելի կոտորածները: Ղալթախչի գյուղում բնակչության թիվը՝ 785 էր, Աղբուլաղում՝ 840, Ղարաբոյայում՝ 570[196]: Կատարված դիտարկումների արդյունքում եկանք այն եզրահանգման, որ այս գյուղերում մեծամասամբ սպանվել են կանայք և երեխաները, իսկ ողջ մնացած տղամարդիկ վերադառնալով իրենց բնակավայրեր հիմնականում ամուսնացել են Կարսի նահանգից այս շրջաներում հաստատված կանանց հետ (գաղթականներ), շարունակելով կենդանացնել իրենց բնակավայրերը:

Ամենևին պատահական չէին Փամբակի վերոնշյալ տարածքի և Շիրակի բազմաթիվ

ապրիլ), Լրաբեր հասարակական գիտությունների 2 (2007), 129:

194 ՀԱԱ ֆ. 114, ց. 2, գ. 10, թ. 10:

195 ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 124, թ. 11: Ֆ. 114, ց. 2, գ. 43, թ. 39:

196 ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 2, թ. 19:

գյուղերում իրականացված զանգվածային կոտորածները: Պատերազմի հետևանքով հայ խաղաղ բնակչությունը՝ Կարսից մինչև Ալեքսանդրապոլ, ունենալով 1918 թ. դառը փորձը, դիմել էր փախուստի, կենտրոնանալով հիմնականում այս վայրերում: Իսկ թուրքական զորքը, օգտվելով ստեղծված պայմաններից, իրականացնում էր ֆիզիկական բնաջնջում:

Համեմատելով Արևելյան Հայաստանում թուրքական ռազմուժի և խուժանի գործողությունները Արևմտյան Հայաստանի տարածքում տեղ գտած Հայոց ցեղասպանության հետ, կարող ենք փաստել բազմաթիվ նմանություններ իրականացման ձևերի ու հետապնդած նպատակների միջև: 1920 թ. աշնանը, օգտվելով պատերազմական դրությունից՝ քեմալականներն իրականացնում էին խաղաղ հայ բնակչության զանգվածային բնաջնջում, ճիշտ այնպես, ինչպես Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում: Քեմալականները վարվում էին նույն կերպ, ինչպես ժամանակին վարվել էին երիտթուրքերը:

Վերապրածների և ականատեսների ու նրանց բանավոր պատմությունները փոխանցած ժառանգների աղյուսակ ըստ գյուղերի

Հարթագյուղ (նախկինում՝ Ղալթախչի)					
Վերապրողի, ականատեսի ազգանուն, անուն	Ծննդյան թիվ, վայր	Բանասաց(ներ)	Ծննդյան թիվ, վայր	Ականատես-վերապրողի հետ կապը, ումից լսել է պատմությունը	Նյութի հավաքագրման տարեթիվը, վայրը
Ավագյան Հեղնար	1900 թ., Կարս	Ավետիս Ավագյան	1927 թ., Ղալթախչի	Որդին: Պատմությունը լսել է մորից՝ ականատեսից:	2009 թ., Հարթագյուղ
Ավետիսյան Եղո	1898 թ., Ալաշկերտ	Իշխան Ավետիսյան	1937 թ., Ղալթախչի	Որդին: Պատմությունը լսել է հորից՝ ականատեսից:	2013 թ., Հարթագյուղ
Աֆրիկյան Արեգ	1905 թ., Ղալթախչի	Ավետիք Աղասու Գալստյան, Էմմա Շիրակի Գալստյան	1940 թ., Ղալթախչի: 1953 թ., Լենինական:	Որդին, հարսը: Պատմությունը լսել են ականատեսից:	2008 թ., Հարթագյուղ
Աֆրիկյան Գլախ Դանիելի	1909 թ., Ղալթախչի	Գրետա Աֆրիկյան	1939 թ., Ղալթախչի	Աղջիկը: Պատմությունը լսել է հորից՝ ականատեսից:	2009 թ., Հարթագյուղ
Գալոյան Արմենակ Գրիգորի	1892 թ., Ղալթախչի	Փայլակ Արմենակի Գալոյան	1945 թ., Ղալթախչի	Որդին: Պատմությունը լսել է հորից:	2009 թ., Հարթագյուղ
Գալոյան Վարսենիկ Գրիգորի	1905 թ., Ղալթախչի	Սաթենիկ Վաղարշակի Հախոյան	1926 թ., Ղալթախչի	Դուստրը: Պատմությունը լսել է մորեղբորից՝ Արմենակ Գրիգորի Գալոյանից:	2007 թ., Հարթագյուղ
Գրիգորյան Ֆիդային	1908 թ., Ղալթախչի	Ազնիվ Աֆրիկյան	1947 թ., Հարթագյուղ	Հարսը: Պատմությունը լսել է ականատեսից:	2015 թ., Հարթագյուղ

Գևորգյան Վաղարշակ	1894 թ., Ղալթախչի	Վաղարշակ Զաքարյան	1955 թ., Երևան	Թոռը: Պատմությունը լսել է պապից՝ ականատեսից:	2021 թ., Երևան
Խաչատրյան Սիմոն	1885 թ., Ղալթախչի	Գարիկ Կոստանյան	1958 թ., Հարթագյուղ	Թոռը: Պատմությունը լսել է հորից՝ Հովհաննես Սիմոնի Կոստանյանից (ծնվ. 1924 թ.) ականատեսի որդուց:	2017 թ., Հարթագյուղ
Մինասյան Գուրգեն	1903 թ., Ղալթախչի	Միշա Գուրգենի Մինասյան	1928 թ., Ղալթախչի	Որդին: Պատմությունը լսել է հորից՝ ականատեսից:	2008 թ., Հարթագյուղ
Մկրտչյան Սիրուն	1910 թ., Ղալթախչի	Ժենյա Մկրտչյան, Հայաստան Մկրտչյան	1933 թ., Ղալթախչի, 1936 թ. Ղալթախչի	Հարսը: Աղջիկը: Պատ-մությունը լսել են ականատեսից:	2008 թ., Հարթագյուղ, 2021 թ. Հարթագյուղ
Մովսիսյան Հայկանուշ (Հայկո) Խաչոյի	1886 թ., Հաջի-Նազար	Ազատ Մեխակի Սահակյան	1935 թ., Ղալթախչի	Որդին: Պատմությունը լսել է մորից՝ ականատեսից:	2009 թ., Հարթագյուղ
Հարությունյան Սաթենիկ	1912 թ., Ղալթախչի	Գրետա Գլախի Աֆրիկյան	1939 թ., Ղալթախչի	Աղջիկը: Պատմությունը լսել է մորից՝ ականատեսից:	2009 թ., Հարթագյուղ
Խաչատրյան Համասփյուռ	1901 թ., Ղալթախչի	Լիլիթ Սիմոնյան, Վաղարշակ Զաքարյան	1963 թ., Երևան 1955 թ., Երևան	Թոռները: Պատմությունը լսել են ականատեսից:	2020 թ., Տեսազանգ Երևան-Փարիզ: 2021 թ., Երևան
Ոսկանյան Անգին	1897 թ., Դուզքենդ	Լորետա Ոսկանյան	1957 թ., Հարթագյուղ	Թոռը: Պատմությունը լսել է տատից՝ ականատեսից:	2013 թ., Գյումրի

Սահակյան Մեխակ Մկրտչի	1877 թ., Ղալթախչի	Ազատ Մեխակի Սահակյան	1935 թ., Ղալթախչի	Որդին: Պատմությունը լսել է հորից՝ ականատեսից:	2009 թ., Հարթագյուղ
Սարգսյան Սիմա	1910 թ., Ղալթախչի	Լենա Թորոսյան	1936 թ., Ղալթախչի	Աղջիկը: Պատմությունը լսել է մորից՝ ականատեսից:	2007 թ., Հարթագյուղ
Սիմոնյան Սիմոն	1906 թ., Ղալթախչի	Լևոն Գաբրիելյան	1949 թ., Հարթագյուղ:	Որդին: Պատմությունը լսել է հորից:	2020 թ., Հարթագյուղ
Լուսաղբյուր (նախկինում՝ Աղբուլաղ)					
Ավետիսյան Զարո	Աղբուլաղ Ծննդ. թիվը չի գրանցվել	Սոխակ Ավետիսյան	1929 թ., Աղբուլաղ	Որդին: Պատմությունը լսել է մորից:	2012 թ., Լուսաղբյուր
Մկրտչյան Արաքսի	Աղբուլաղ Ծննդ. թիվը չի գրանցվել	Վոլոդյա Մկրտչյան	1929 թ., Աղբուլաղ	Որդին: Պատմությունը լսել է մորից:	2012 թ., Լուսաղբյուր
Հարությունյան Սարիբեկ	1875 թ., Աղբուլաղ	Հռիփսիկ Հարությունյան	1926 թ., Աղբուլաղ	Աջիկը: Պատմությունը լսել է հորից:	2009 թ., Գյումրի:
Խնկոյան (նախկինում՝ Ղարաբոյա)					
Բադասյան Բադալ	1895 թ., Ղարաբոյա	Սամվել Բադասյան	1972 թ., Խնկոյան	Թոռը: Պատմությունը լսել է ականատեսից:	2020 թ., Խնկոյան:
Բադասյան Հայկանուշ	1895 թ., Ղարաբոյա	Սամվել Բադասյան	1972 թ., Խնկոյան	Թոռը: Պատմությունը լսել է ականատեսից:	2020 թ., Խնկոյան:
Կուրղինյան Շուշանիկ	1890 թ., Ղարաբոյա	Ջանիբեկ Մամիկոնի Հարությունյան	1946 թ., Խնկոյան	Թոռը: Պատմությունը լսել է ականատեսից:	2020 թ., Վաղարշապատ
Ծաղկաբեր (նախկինում՝ Ավդիբեկ)					

Աշուղաթոյան Նազան	1895 թ., Մեծ Պարնի	Պետրոսյան Վահագն	1966 թ., Ծաղկաշեն	Թոռը: Պատմությունը լսել է հորից՝ Պետրոսյան Արամից (ծնվ. 1926թ. Ավդիբեկ)	2020 թ., Ծաղկաբեր
Շիրակամուտ (նախկինում՝ Նալբանդ)					
Կյուրեղյան Հայկանուշ	1903 թ., Նալբանդ	Կյուրեղյան Գոհարիկ	1920 թ., Նալբանդ	Աղջիկը: Պատմությունը լսել է մորից՝ ականատեսից:	2021 թ., Շիրակամուտ
Կյուրեղյան Մարիամ	Ծնն. թիվը անհայտ, Նալբանդ	Կյուրեղյան Գոհարիկ	1920 թ., Նալբանդ	Թոռը: Պատմությունը լսել տատից՝ ականատեսից:	2021 թ., Շիրակամուտ

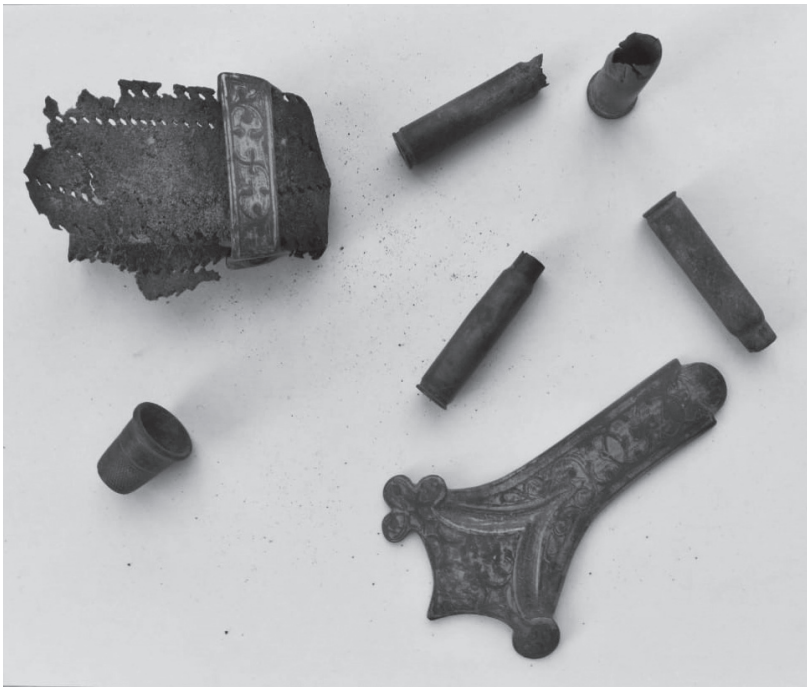

Պատկեր 1.
Հողամաքրման արդյունքում հայտնաբերված մասունքներ և թուրքական պարկուճներ:

Պատկեր 2.
Թուրքական կրակված փամփուշտների պարկուճներ:

Պատկեր 3.
Նալբանդի (Շիրակամուտ) սպանվածները 1920-1921 թթ.:

Պատկեր 4.
2000 թ. Հարթագյուղում՝ ջրհորից հայտնաբերված մարդկային գանգեր (1920 թ. քեմալականների կողմից իրականացված սպանդի հետևանք):

Պատկեր 5.
Աղբուլաղի (Լուսաղբյուր) և Ջաջուռի սպանված երեխաները 1920-1921 թթ.:

Պատկեր 6.
Ավդիբեկի (Ծաղկաբեր) սպանվածները 1920-1921 թթ.:

MASS KILLINGS IMPLEMENTED BY THE KEMALISTS IN PAMBAK AREA (SHIRAK PROVINCE) ACCORDING TO THE FAMILY MEMORIES OF EYEWITNESS-SURVIVORS (1920-1921)

Vazgen V. Hakhoyan
National Gallery of Armenia

SUMMARY

In 1920, the operations of Kemalist troops in the Pambak area until the outlined "neutral zone" of the Turkish-Armenian troops were true genocidal action, similar to the genocide implemented by Young Turks in the Western Armenia. Not only had the local residents fell victim to the Turkish sword, but also thousands of exiled from Kars province and refugees from Shirak. The article is largely based on the reproduction of the memories of eyewitnesses and their descendants. Ethnographic research, collection of oral accounts, land clearing works and observations, as well as archival studies have been carried out. The studies demonstrate the process of actions, the forms of organizing the massacres and the pursued goals of the genocidal acts of the Kemalists against peaceful Armenian population.

Key words: Kemalists, Pambak, Shirak province, Alexandrapol, Western Armenia, Kars, massacre, Armenian Genocide, eyewitness-survivors, testimonies, memories, resistance, neutral zonue.

МАССОВЫЕ ПОГРОМЫ, ОСУЩЕСТВЛЕННЫЕ КЕМАЛИСТАМИ В ПАМБАКСКОМ РАЙОНЕ (ПРОВИНЦИЯ ШИРАК) ПО СЕМЕЙНЫМ ВОСПОМИНАНИЯМ ОЧЕВИДЦЕВ-ВЫЖИВШИХ (1920-1921)

Вазген В. Ахоян
Национальная галерея Армении

РЕЗЮМЕ

Действия кемалистских войск в 1920 г. в районе Памбака до помеченной "нейтральной зоны" турецко-армянских войск были настоящим геноцидом, подобным геноциду, совершенному младотурками в Западной Армении. Жертвами турецкого меча становятся не только местные жители, но и тысячи мигрантов из Карсского района и беженцев из Ширака. Статья во многом основана на воспроизведении воспоминаний очевидцев и их потомков. Проводились также этнографические, фольклорные, межевые работы и наблюдения, архивные исследования. Исследования показывают порядок проведения геноцидальных действий кемалистов против мирного армянского населения, способы организации массовых убийств и преследуемые цели.

Ключевые слова: кемалисты, Памбак, Ширакская провинция, Александрополь, Западная Армения, Карс, резня, Геноцид армян, очевидцы-выжившие, свидетельства, воспоминания, сопротивление, нейтральная зона.

REFERENCES

Abrahamyan, Hrant. «Ալեքսանդրապոլի իրադարձությունների շուրջ (1920 թ. նոյեմբեր – 1921 թ. ապրիլ) [On the Events of Alexandropol (November, 1920 – April, 1921)]. *Herald of Social Sciences* 2 (2007): 122-132;

Der-Hagobyan, Hagob. *Հայաստանի վերջին աղէտը: Քէմալական արշաւանքը, Կարսի եւ Ալէքսանդրաբօլի անկումները, հայ բանակին քայքայումը, յարձակման եւ քայքայման պատճառները պալշէվիքեան տիրապետութիւնը* [The Last Disaster of Armenia. The Kemalist Invasion, the Fall of Kars and Alexandrapol, Disintegration of the Armenian Army, Reasons of Attack and Destruction of the Bolshevik Rule]. Costantinople: M. Der Sahakian, 1921;

Grigoryan, Hasmik. *Զանգվածները և զանգվածային բռնությունները. Օսմանյան կայսրության մուսուլման բնակչության մասնակցությունը Հայոց ցեղասպանությանը* [The Masses and Mass Violence: Participation of Muslim Population of the Ottoman Empire in the Armenian Genocide]. Yerevan: Institute of Archaeology and Ethnography, 2017;

Hakobyan, Ararat. «Մի ամբաստանագիր Ալեքսանդրապոլի հեղկոմի խայտառակ գործերի մասին» [An Indictment Concerning the Scandalous Affairs of Revolutionary Committee of Alexandropol]. *VEM Pan-Armenian Journal* 1 (2015): 228-236;

Hakobyan, T'at'ul. *Հայացք Արարատից. Հայերը և թուրքերը: Պատերազմ, սառը պատերազմ, դիվանագիտություն* [View from Ararat: Armenians and Turks. War, Cold War, Diplomacy]. Yerevan: Antares, 2012;

Harutyunyan, Hamlet. «Շուշիի հայության կոտորածները (1919 թ. հունիս և 1920 թ. մարտ)» [The Massacres of the Armenians of Shoushi (June 1919 and March 1920)]. *Bulletin of Armenology* 1 no. 7 (2015): 50-69;

Harutyunyan, Sargis. *Կյանքի ճանապարհ* [The Road of Life]. Yerevan, typewriten, unpublished;

Khanzadyan, Mkrtich'. *Իմ հայրենի գյուղը՝ Փամբակի Լուսաղբյուրը* [My Native Village – Lusaghbyur of Pambak]. Yerevan: Hrazdan, 2000;

Khanzadyan, Sero. *Հայրենապատում*, 1959-1981 [Telling about the Homeland]. Yerevan: Hayastan, 1984;

Nersisyan, Mkrtich'. *Հայոց ցեղասպանության անհերքելի փաստաթղթեր* [Undeniable Documents of the Armenian Genocide]. Yervan: Gitutyun, 2005;

Pehrizyan, Vardan. «Քեմալականների նվաճողական քաղաքականությունը Հայաստանում և Սովետական Ռուսաստանի դիրքը» [The Conquest Policy of the Kemalists in Armenia and the Position of Soviet Russia]. *Bulletin of Yerevan University* 65 (1988): 92-99;

Sardaryan, Ktrich. «Համաշխարհային հեղափոխության արևելյան խաչմերուկում» [At the Eastern Crossroad of the World Revolution]. *Garun* 4, no. 281 (1990): 16-45.

Հեղինակի մասին
About the Author
Об авторе

Վազգեն Վ. Հախոյան, հայագետ, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի ասպիրանտ:
Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Թուրքիայի ցեղասպան քաղաքականության դրսևորումներն Արևելյան Հայաստանում:
Էլ. հասցե՝ van.karno@gmail.com

Vazgen V. Hakhoyan, Armenian Studies researcher, PhD student at the “Armenian Genocide Museum-Institute” Foundation.
Research fields - manifestations of the Turkish genocidal policy in Eastern Armenia.
E-mail: van.karno@gmail.com

Вазген В. Ахоян, арменовед, аспирант фонда “Музей-институт Геноцида армян.”
Область исследований - проявления геноцидальной политики Турции в Восточной Армении.
Эл. почта: van.karno@gmail.com